

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/381775972>

Gebiedsgericht Werken op basis van de Transitiebloem-aanpak Casus: Landschap-inclusieve Kringlooplandbouw Midden-Delfland

Article · May 2024

DOI: 10.48544/81a46ac4-c4ed-4bdc-9083-9e2d14c1fc54

CITATIONS

0

READS

64

3 authors, including:

Patrick Huntjens

Maastricht University

55 PUBLICATIONS 1,401 CITATIONS

SEE PROFILE

Gebiedsgericht Werken op basis van de Transitiebloem-aanpak

Casus: Landschap-inclusieve
Kringlooplandbouw
Midden-Delfland

Altijd elkaar versterken

holland
hogeschool

Colofon

Eindversie: 25 april 2024

Projectdeliverable WP2 Casus Midden-Delfland van het SIA-project
Gebiedsgerichte kansen voor Natuurinclusieve Landbouw (SIA-NIL)

Projectdeliverable WP3 Casus Midden-Delfland van het NWA-project
Transitie naar een duurzaam voedselsysteem (NWA-TDV)

In opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en
Voedselkwaliteit (LNV) en met financiering respectievelijk vanuit
Regieorgaan SIA, onderdeel van de Nederlandse Organisatie
voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), en NWO Nationale
Wetenschapsagenda (NWA) onder project nummer NWA.1235.18.20

Auteurs:

Patrick Huntjens, Maurice Herkrath, Dymphie Brouwer
Hogeschool Inholland

Verwijzing:

Huntjens, P., Herkrath, M., Brouwer, D. (2024) Gebiedsgericht Werken op
basis van de Transitiebloem-aanpak (TBA) - Casus: Landschap-inclusieve
Kringlooplandbouw Midden-Delfland. Hogeschool Inholland, Delft,
3 mei 2024. DOI: 10.48544/81a46ac4-c4ed-4bdc-9083-9e2d14c1fc54

Samenvatting	4
Hoofdstuk 1 - Introductie	12
4.1 Definitie van landschap-inclusieve kringlooplandbouw	13
Hoofdstuk 2 - De Transitiebloem-Aanpak (TBA)	16
2.1 De vier fasen van de Transitiebloem-aanpak	17
Hoofdstuk 3 - Gebiedsvisie, systeemwaarden en sturende principes voor een duurzaam voedselsysteem (TBA Fase 1)	20
3.1 Gebiedsvisie Midden-Delfland	20
3.2 Systeemwaarden en sturende principes voor een duurzaam voedselsysteem	21
Hoofdstuk 4 - Literatuurstudie gericht op sleutelvariabelen vanuit een multi-level en multidimensionaal systeem perspectief (TBA Fase 2a)	24
4.1 Literatuurstudie gericht op sleutelvariabelen cq. draaiknoppen	24
4.3 Economische dimensie	25
4.4 Ecologische dimensie	26
4.5 Sociale dimensie	28
4.6 Formele institutionele dimensie	29
4.7 Informele institutionele dimensie	30
4.8 Technologische dimensie	32
4.9 Overzicht van sleutelvariabelen per schaalniveau	32
4.10 Limitaties van literatuurstudie	35
Hoofdstuk 5 - Gebiedsvalorisatie in Midden-Delfland (TBA Fase 2b)	36
5.1 Prioriteiten wat betreft kansen en succesfactoren	38
5.2 Prioriteiten wat betreft obstakels en faalfactoren	40
5.3 Koppelkansen binnen en tussen dimensies	42
5.4 Koppelkansen met aanpalende gebiedstransities	43
5.4.1 Korte keten en stad-platteland relaties	43
5.4.2 Energietransitie	44
5.4.3 Carbon farming ofwel Koolstoflandbouw	44
5.4.4 Water-opgaven	45
5.5 Mogelijke transitiepaden Midden-Delfland + nationaal niveau	46
Hoofdstuk 6 - Actor-specifieke transitiebloemen & mogelijkheden voor samenwerking (TBA Fase 3)	48
6.1 Actor-specifiek transitiebloemen	48
6.2 Mogelijkheden voor effectieve samenwerking	54
6.3 Verder onderzoek naar mogelijkheden voor samenwerking	56
6.4 Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract en instapcontract voor boeren	57
Hoofdstuk 7 - Dialoog, onderhandeling, leren en bijsturen (TBA Fase 4)	58
7.1 Benadering van wederzijds voordeel	58
Hoofdstuk 8 - Conclusies	59
Literatuurlijst	62
Annex 1: Interview protocol - Transitiebloem-aanpak	64

In dit rapport presenteren wij de resultaten van het praktijkgerichte onderzoek dat heeft plaatsgevonden in Midden-Delfland in de periode 2021-2023. Het onderzoek is uitgevoerd door de Hogeschool Inholland in samenwerking met boeren uit het Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL) van Midden-Delfland (inclusief gangbare, biologische en kringloopboeren), Gemeente Midden-Delfland, Provincie Zuid-Holland, Hoogheemraadschap Delfland, Natuurmonumenten en andere betrokken partijen. Het onderzoek is van het SIA-project Gebiedsgerichte kansen voor Natuurinclusieve Landbouw (SIA-NIL), en het NWA-project Transitie naar een duurzaam voedselsysteem (NWA-TDV). Beide projecten zijn uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (MinLNV), met financiering respectievelijk vanuit het SIA Programma Praktijkkennis voor Voedsel en Groen (PVG) en de NWO Nationale Wetenschapsagenda (NWA), en met cofinanciering vanuit Gemeente Midden-Delfland, Provincie Zuid-Holland en Hogeschool Inholland.

Transitiebloem-aanpak (TBA)

Op basis van een uitgebreide literatuurstudie, 25 interviews met gebiedspartijen in Midden-Delfland en een aantal multi-stakeholder workshops is in kaart gebracht hoe een gebiedsgerichte aanpak met een focus op landschap-inclusieve landbouw in Midden-Delfland vorm krijgt dan wel versterkt kan worden. Hiervoor is de Transitiebloem-aanpak (TBA) gebruikt als holistische, transdisciplinaire en praktijkgerichte transitiebenadering (Huntjens & Kemp, 2022; Huntjens et al. 2023). Deze benadering kan gebiedspartijen ondersteunen bij het realiseren van een integrale systeemaanpak gericht op de samenhang van verschillende gebiedsopgaven. Door middel van een multi-level en multi-dimensionele systeemaanpak wordt bekeken welke draaiknoppen (cq. bestaande of potentiële interventies) elkaar kunnen versterken of belemmeren en waar koppelkansen zijn tussen verschillende draaiknoppen en actoren.

De aanpak is erop gericht om handen en voeten te geven aan een collectief handelingsperspectief. Op basis van een toekomstvisie, gemeenschappelijke waardenbasis en een verbindend verhaal kan gewerkt worden aan meervoudige waardencreatie, multifunctioneel ruimtegebruik en effectieve, inclusieve samenwerking in een gebied. Dit handelingsperspectief vergt maat-

werk per gebied, en kan verschillen afhankelijk van het schaalniveau waarop geacteerd wordt, en is afhankelijk van de mate waarin draaiknoppen en betrokken actoren elkaar versterken of beperken.

De Transitiebloem-aanpak (TBA) bestaat uit vier fasen, waarbij in elke fase een analyse plaatsvindt op basis van literatuur, interviews en multi-stakeholder workshops:

- Fase 1: Beschrijving van de transitie-arena, inclusief toekomstvisie, kernwaarden en sturende principes
- Fase 2: Analyse van draaiknoppen (cq. bestaande of potentiële interventies) en betrokken actoren + mogelijke transitiepaden op verschillende schaalniveaus
- Fase 3: Actor-specifieke transitiebloemen en kansen voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking
- Fase 4: Dialoog, onderhandeling, collectief leren, experimenteren, evaluatie en bijsturing

De resultaten per fase worden hieronder kort toegelicht.

Fase 1a: Transitie-arena

Deze fase richt zich op de gebiedsvisie, kernwaarden en transformatieve doelen voor het gebied. De ambities van de gemeente Midden-Delfland ten aanzien van het agrarisch kerngebied zijn gericht op een open, agrarisch cultuurlandschap met bijzondere landschappelijke kwaliteiten, waar dorpen en steden naadloos op de groene ruimte aansluiten, waar het water verbindt en uitnodigt tot vele vormen van recreatie, waar natuur en cultuurhistorie op vele wijzen beleefd kunnen worden. Uiteindelijk doel: een landschap waarin burger, agrariër, stedeling en natuurliefhebber de ruimte hebben om te wonen, te werken en te recreëren, op een economisch, ruimtelijk en natuurlijk verantwoorde wijze. In deze gebiedsvisie komen vier kernwaarden naar voren:

- Een gewenst open polderlandschap in de metropool
- Landschap met een historisch verhaal
- Buitenruimte voor twee miljoen mensen
- Mix van veenweidelandbouw en veenweidenatuur

In de gebiedsvisie is bewust gekozen voor landschap-inclusieve landbouw in plaats van natuur-inclusieve landbouw vanwege (extra) gebiedsgerichte doelen met betrekking tot landschap, biodiversiteit, water & klimaat, erfgoed en bodem. Bedrijven in Midden-Delfland werken door innovatie en kwaliteitsontwikkeling zowel aan hun eigen toekomst als aan de vitaliteit en levensvatbaarheid van Midden-Delfland, wat kansen biedt om aan te haken op de ambities van de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag om een circulaire metropoolregio te worden.

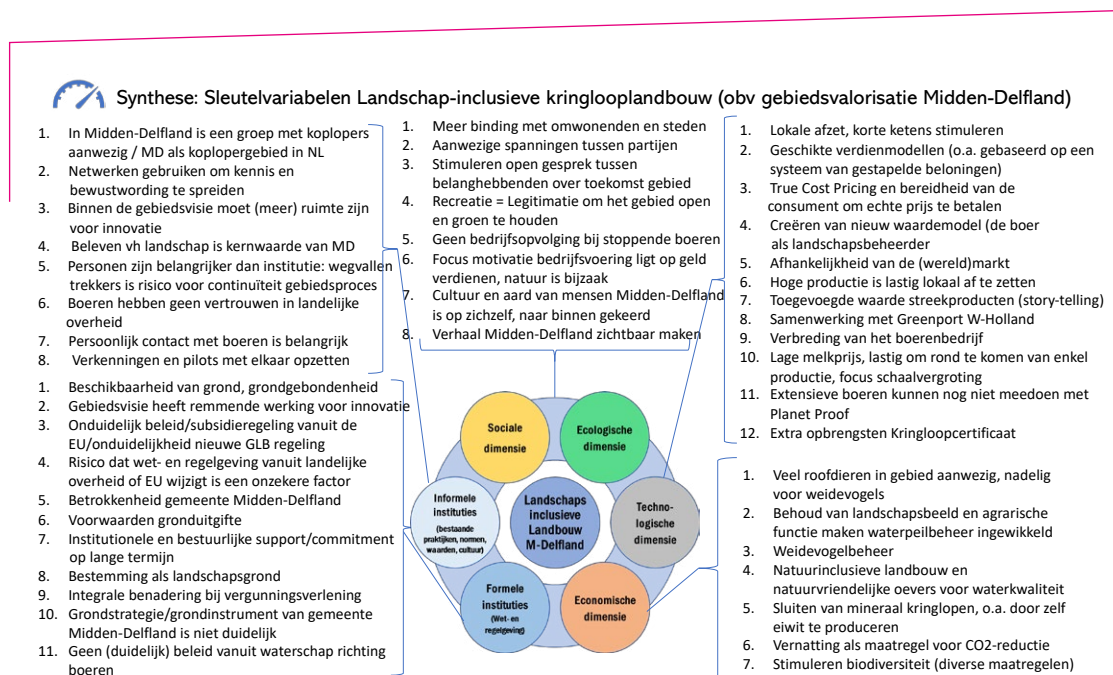
De gemeente Midden-Delfland is tevens Cittaslow Hoofdstad van Nederland, en de Provincie Zuid-Holland heeft het gebied Midden-Delfland op 14 november 2017 aangewezen als een Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL). De visie is uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma voor het Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland 2023-2027, vastgesteld door de Landschapstafel BPL Midden-Delfland in juni 2023. De kwaliteit van het Midden-Delflandse landschap verbeteren is het doel. De Landschapstafel wil hieraan werken door:

- de kringlooplandbouw beter te ondersteunen,
- de recreatiemogelijkheden voor 2,3 miljoen regiobewoners te versterken én
- de natuur nog mooier en diverser te maken.

Fase 1b: Systeemwaarden en sturende principes

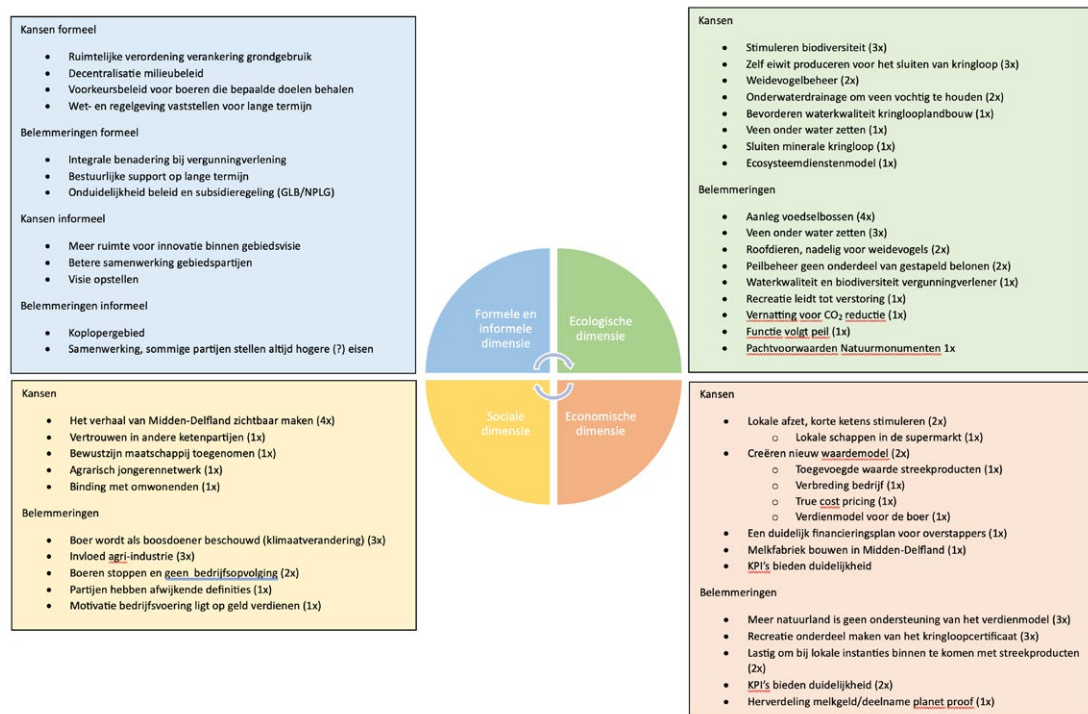
In aanvulling op de gebiedswaarden richten wij ons tevens op het in kaart brengen van een gedeelde waardenbasis en sturende principes voor de beoogde transitie naar een duurzaam voedselsysteem. Als onderdeel van het NWA Programma Transitie naar een Duurzaam Voedselsysteem en in opdracht van de Participatietafel Voedseltransitie van RVO Duurzaam-Door is een enquête (op basis van 173 respondenten) uitgevoerd gericht op waardenoriëntaties in het Nederlandse voedselsysteem (Rinscheid et al., 2024). Op basis van dit onderzoek komen de volgende systeemwaarden en sturende principes naar voren:

- Land- en tuinbouw als - strategische - maaksector van onze voedselvoorziening en als belangrijke drager van natuur en landschap
- Water en bodem sturend
- Een eerlijke prijs voor gezond en duurzaam voedsel
- Reductie van emissies, schoon water, een rijk bodemleven, natuurherstel en biodiversiteit
- Welzijn van mens, dier en planeet
- Circulair & regeneratief systeem (sociaal, ecologisch en economisch)
- Rechtvaardigheid, solidariteit & inclusiviteit
- Veerkrachtig & klimaatrobuust landschap

Figuur 5.1 – Gebiedsvalorisatie in Midden-Delfland op basis van 20 interviews met gebiedspartijen.

Dit is een samenvatting van de sleutelvariabelen die geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerk-niveau.

Figuur 5.2 – Overzicht van kansen en belemmeringen per dimensie, op basis van een multi-stakeholder workshop met betrokken partijen op 13 maart 2023 in Midden-Delfland.

Fase 2a: Identificatie van (mogelijke) interventies, kansen en belemmeringen

Elk transitiepad is context-specifiek, pad- en doelaafhankelijk (Huntjens & Kemp, 2022). Dat betekent dat er maatwerk per gebied (hoofdstuk 5) en per actor (hoofdstuk 6) noodzakelijk is bij het in kaart brengen van sleutelvariabelen, mogelijke interventies, betrokken partijen, en kansen en belemmeringen. Gebiedspartijen kunnen als geen ander aangeven welke sleutelvariabelen of interventies in hun gebied meer of minder relevant zijn, en welke sleutelvariabelen eventueel missen. Dit vergt dus een transdisciplinaire aanpak waarbij praktijkrelevante kennis ontwikkeld wordt door zowel kennis vanuit verschillende disciplines als kennis uit de praktijk.

Op basis van 20 interviews met gebiedspartijen en een multi-stakeholder validatieworkshop is een gebiedsvalorisatie uitgevoerd in Midden-Delfland. In figuur 5.1 staat een overzicht van belangrijke sleutelvariabelen, ofwel draaiknoppen, op basis van deze gebiedsvalorisatie. Dit is een samenvatting van alle variabelen (zie tabel 5.1 en 5.2) die op basis van 20 interviews geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerkniveau. Het overzicht in figuur 5.1 laat alleen de variabelen zien die door meer dan twee actoren benoemd zijn. In figuur 5.2 staat een overzicht van kansen en

belemmeringen per dimensie, op basis van een multi-stakeholder workshop met betrokken partijen op 13 maart 2023 in Midden-Delfland.

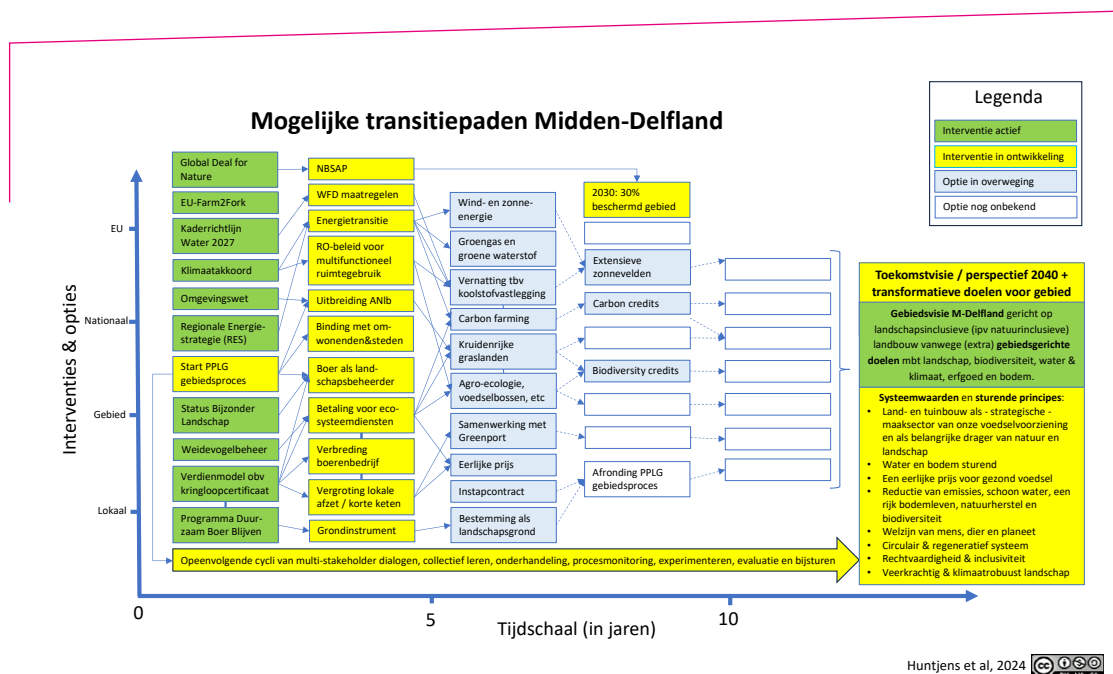
Fase 2b: Mogelijke transitiepaden Midden-Delfland + nationaal niveau

Elk transitiepad heeft een koers en richting nodig, maar rekening houdend met een hoge mate van complexiteit en onzekerheid is het vaak moeilijk om een concreet eindpunt te definiëren. Voor sturing en collectieve besluitvorming is het daarom raadzaam om een gezamenlijk kompas of gedeelde visie te ontwikkelen gebaseerd op een gedeelde waardenbasis, sturende principes en gebiedsgerichte (transformatieve) doelen. Deze combinatie van waarden, principes en doelen kan gedurende het gebiedsproces als leidraad dienen bij strategieontwikkeling, beleid, bestuur en besluitvorming, en de afweging van interventies en opties. Voor Midden-Delfland baseren wij ons hoofdzakelijk op de systeemwaarden en sturende principes die in hoofdstuk 2 zijn gedefinieerd, in combinatie met de gebiedsvisie voor Midden-Delfland. Deze combinatie van systeemwaarden, sturende principes en gebiedsgerichte doelen is gevisualiseerd in figuur 5.5. Hierbij is de gebiedsvisie voor Midden-Delfland een belangrijke output van een collectief proces met gebiedspartijen, maar een dergelijke gebiedsvisie moet altijd aangepast kunnen worden door het leren van de uitkomsten van eerdere

activiteiten en door veranderingen in externe factoren mee te nemen. Zo geven verschillende gebiedspartijen aan dat het huidige RO-beleid belemmerend kan werken voor innovatie en welke transitieruimte er nodig is voor het PPLG-gebiedsproces in de komende jaren. De gebiedsvisie en bijbehorend RO-beleid van Midden-Delfland kan dan ook niet als eindpunt worden gezien voor mogelijke transitiepaden, en dient eventueel aangepast te kunnen worden als onderdeel van het PPLG-gebiedsproces. In figuur 5.5 staan de toekomstvisie en transformatieve doelen voor het gebied (in geel) dan ook nog niet geheel vast.

Belangrijke opmerking bij figuur 5.5 is dat transitiepaden geen lineaire processen zijn, maar

gekenmerkt worden door complexiteit, onzekerheid en non-lineaire feedback loops. Dit vergt een adaptieve planning en reflexieve processen om met deze complexe vraagstukken en onzekerheden om te gaan. Adaptief management is een systematisch en reflexief proces om beleid en praktijk te verbeteren, door het leren van de uitkomsten van eerdere activiteiten en door veranderingen in externe factoren mee te nemen. In figuur 6.5 wordt dit weergegeven door de gele pijl van begin tot eind, waarin het belang wordt benadrukt van opeenvolgende cycli van multi-stakeholder dialogen, collectief leren, onderhandeling, procesmonitoring, experimenteren, evaluatie en bijsturing. Voor meer details zie ook hoofdstuk 7 over dialoog, onderhandeling en reflexieve monitoring.

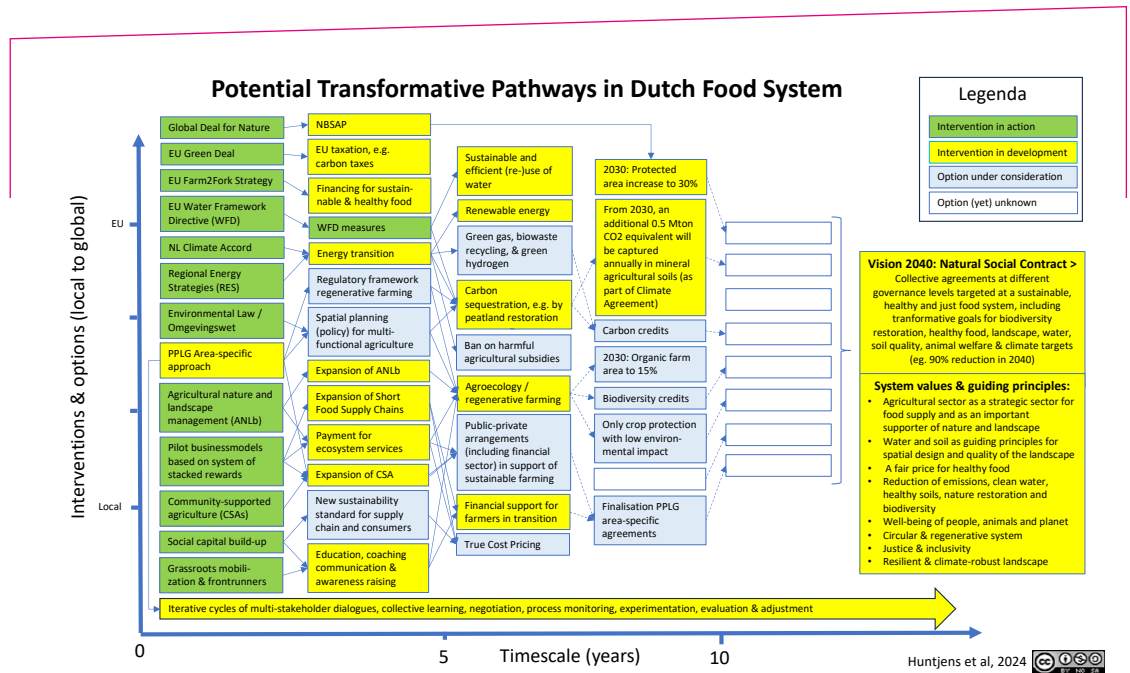

Figuur 5.5 - Mogelijke transitiepaden voor Midden-Delfland.

In figuur 5.5 staan tevens belangrijke draaiknoppen en interventies (op basis van de prioriteitenanalyse in deze studie) die zijn gepositioneerd op een tijdschaal, met een onderscheid in vier categorieën: 1) In uitvoering/actief, 2) In ontwikkeling, 3) In overweging, 4) Nog onbekend. In dit overzicht is rekening gehouden met aanpalende deeltransities, en het bevat draaiknoppen met betrekking tot de klimaat- en energietransitie, watertransitie, korte keten en circulaire economie. Deze visualisatie in figuur 5.5 laat zien dat draaiknoppen onderling afhankelijk kunnen zijn (zowel ruimtelijk als temporeel), en dat verschillende draaiknoppen en paden een co-evolutionair karakter kunnen hebben, oftewel ze kunnen elkaar sterk beïnvloeden; elkaar versterken of belemmeren. Daarbij geldt dat veel draaiknoppen afhankelijk zijn van specifieke processen

of maatschappelijke omstandigheden, zoals wetgevingsprocessen, tijdsverloop, marktwerking of consumentengedrag.

De mogelijke transitiepaden voor Midden-Delfland staan niet op zichzelf, en worden mede bepaald door top-down beleid en belangrijke bottom-up processen. Het is daarom belangrijk om mogelijke transitiepaden op verschillende schaalniveaus te bekijken, om op deze manier de bewegingsruimte binnen een gebiedsgerichte aanpak te kunnen bepalen. Voor de transitie naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem zijn op nationaal niveau mogelijke transitiepaden in kaart gebracht (Zie figuur 5.6), als onderdeel van het NWA Programma Transitie naar een Duurzaam Voedselsysteem (NWA-TDV).

Figuur 5.6 – Mogelijke transitiepaden voor de transitie naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem op nationaal niveau (Huntjens et al., 2024)

Aanpalende deeltransities

Wanneer we kijken naar aanpalende deeltransities, dan komen 1) korte ketens, 2) recreatie en beleving van het landschap, 3) peilbeheer en vernatting in combinatie met koolstoflandbouw (onderdeel van klimaatakkoord), 4) biogas, 5) groene waterstof, en 6) hernieuwbare energie als concrete draaiknoppen naar voren wat betreft Midden-Delfland. Hierbij spelen een aantal cruciale vraagstukken, zoals bij welk waterpeil of bij welke mate van vernatting er nog steeds koeien in de wei kunnen lopen, op welke manier recreatie, korte ketens, biodiversiteitsherstel, koolstoflandbouw, biogas, groene waterstof, en hernieuwbare energie onderdeel kunnen worden van het verdienmodel van boeren, bijvoorbeeld in de rol van landschapsbeheerder in aanvulling op de rol van voedselproducent, en op welke manier deze functies in de ruimtelijke ordening passen zodat deze functies elkaar kunnen versterken, en/of zonder dat andere functies en beleving van het landschap hieronder komen te lijden. Deze vraagstukken zijn gebaat bij een helder ruimtelijke orderingsbeleid dat ruimte biedt voor multifunctioneel ruimtegebruik, en meer in het bijzonder voor multifunctionele landbouw, zodat (agrarische) ondernemers en andere gebiedspartijen kunnen toewerken naar een nieuw maatschappelijk verdienvermogen op basis van meervoudige waardencreatie en brede welvaart.

Fase 3a: Actor-specifieke transitiebloemen

Aansluitend op fase 2 is het belangrijk om specifieke actoren te ondersteunen met een op maat gemaakte transitiebloem die een actor-specifiek overzicht biedt van interventies en opties, als onderdeel van hun beïnvloedingstrategie. Sommige actoren kunnen per interventie of optie verschillende rollen, ambities of beïnvloedingsmechanismen hebben. Deze differentiatie per actor is een belangrijke aanvulling op een standaard stakeholderanalyse, omdat een actor op verschillende punten verschillende rollen kan spelen, al dan niet in samenhang met andere interventies of actoren. Deze informatie kan voor de actor zelf aanvullend inzicht opleveren, met als doel om beleidscoherentie, handelwijze of effectieve samenwerking met andere actoren te ondersteunen of te versterken.

In deze studie zijn 9 actor-specifieke transitiebloemen ontwikkeld op basis van interviews met en beschikbaarheid van de volgende actoren: Midden-Delflandse boeren (inclusief gangbare, biologische en kringloopboeren), Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Provincie Zuid-Holland, Gemeente Midden-Delfland, Hoogheemraadschap van Delfland, Natuurmonumenten, Friesland Campina, Triodos Bank en Greenport West-Holland. Ter illustratie staat hieronder de actor-specifieke

transitiebloem voor Delflandse Boeren (Figuur 6.1), op basis van 8 interviews en een multi-stakeholder workshop met gangbare, biologische en kringloopboeren uit Midden-Delfland. Hierbij is het belangrijk om te vermelden dat elke boer op een andere manier bezig kan zijn met de interventies en opties die in kaart zijn gebracht.

Maatregelen zijn context-specifiek; waar de een eerder iets met weidevogelbeheer doet, heeft de ander een voorkeur voor kruidenrijke akkerlanden. En waar de een zich meer richt op het sluiten van kringlopen, is de ander meer bezig met biologische landbouw. Het is belangrijk dat er ruimte en ondersteuning is voor verschillende voorkeuren.

Figuur 6.1 - Actor-specifieke transitiebloem Delflandse boeren, op basis van 8 interviews en een multi-stakeholder workshop met gangbare, biologische en kringloopboeren uit Midden-Delfland.

Fase 3b: Mogelijkheden voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking

Door actor-specifieke transitiebloemen in relatie tot elkaar te plaatsen is het mogelijk om opties voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking in kaart te brengen. Dit kan belangrijk zijn voor positiebepaling in maatschappelijke transitie/transformatie, het bepalen van hinder-macht en verandermacht, het in kaart brengen van bewegings- en onderhandelingsruimte, en de mogelijkheden voor samenwerking, meervoudige waardencreatie, coalitievorming en/of bewegings-opbouw.

Hieronder zijn interventies uitgelicht (per dimensie) waarop een hoge mate van consensus of overlap in interventies (tussen actoren) bestaat, en daarmee een mogelijkheid biedt voor - of versterking van - effectieve samenwerking.

Economische dimensie:

- Geschikte en robuuste verdienmodellen; Nieuw model voor waardencreatie; Boer als landschapsbeheerder; Economisch borging op basis van doelsturing, systeem van gestapelde beloning en afrekenbare Stoffenbalansen

- Lokale afzet, korte ketens stimuleren, versterking stad-platteland relaties Metropoolregio Rotterdam-Den Haag
- Een eerlijke prijs voor gezond en duurzaam voedsel uit eigen regio

Formele institutionele dimensie (beleid, wet- en regelgeving):

- Gebiedsgerichte aanpak m.b.v. instrumenten NPLG en omgevingswet
- RO-beleid dat ruimte biedt aan multifunctionele duurzame landbouw + afwegingskader voor functieverandering
- Borgen van milieu- en KRW-doelen middels doelsturing en afspraken op bedrijfsniveau; Doelsturing op bedrijfsniveau o.b.v. KPI's benchmarken, monitoren en stimuleren/ belonen van ondernemers
- Grondgebonden kader dat voor iedereen geldt, incl. GVE-norm en een vorm van een grondinstrument m.b.t. afwegingskader, of meer grondmobiliteit, en betere beschikbaarheid van grond (bijvoorbeeld door een groundbank), en zorgen voor opties dat grond voor een redelijk bedrag beschikbaar komt voor bedrijven die een omslag willen maken

Informele institutionele dimensie (normen, waarden, dagelijkse omgang, samenwerkingsvormen en ongeschreven regels):

- In Midden-Delfland is een groep met koplopers aanwezig; MD als koplopergebied in NL; Het verhaal van Midden-Delfland beter zichtbaar maken
- Beleven van het landschap is een kernwaarde van MD
- Er is in zekere zin een kloof tussen het gebied Midden-Delfland en de omliggende steden. Desalniettemin wordt in het gebied bij mooi weer en in het weekend volop gerecreëerd. Meer over en weer kennis en inzicht in de belangen tussen de agrarische sector en de bewoners van de stedelijke omgeving is wel nodig. De wederzijdse blik versterken en een betere verbinding (op sociaal, economisch en ecologisch vlak) tussen omliggende steden en Midden-Delfland biedt grote kansen.
- Midden-Delfland heeft een actief jongeren-netwerk met meer dan 30 leden tussen 16 en 30 jaar die iets met de landbouw hebben; Netwerken gebruiken om kennis en bewustwording over landschap-inclusieve kringloop-landbouw te verspreiden

Sociale dimensie:

- Een concreet omschakelprogramma voor boeren in transitie, incl. meerjarige (onafhankelijke) begeleiding/coaching; Ondersteuning voor bedrijfsopvolgers/starters
- Meer dialoog en verbinding met samenleving, participatie met burgers, stimuleren open gesprek tussen belanghebbenden over de toekomst van het gebied, sociaal leren (waar-in partijen van elkaar leren), kennis delen en samenwerking om collectieve oplossingen te bereiken
- Betere verbinding boer en consument, bijvoorbeeld in de vorm van recreatie of zorg bij de boer, korte keten (door maaltijdpakketten of anderszins), gemeenschapslandbouw en burgerboerderijen (CSAs), zoals Herenboerderij de Vlinderstrik in Midden-Delfland

Ecologische dimensie:

- Sluiten van mineraal kringlopen, o.a. door zelf eiwit te produceren
- Versterken en beschermen van biodiversiteit
- Bevorderen van de waterkwaliteit
- Duurzaam bodembeheer, vernatting en koolstofvastlegging
- Aanwezigheid van integrale ruimtelijke ordening & landschapsinrichting gericht op optimalisatie van ecosysteemdiensten in het gebied

Technologische dimensie:

- Mestverwerking, en -verwaarding > b.v. vergisting t.b.v. groen gas
- Investeringshulp om de best beschikbare technieken aan te schaffen

- Aanleg onderwaterdrainage om veen nat te houden
- Financieel steunen van innovatieve oplossingen voor opvangen en benutten regenwater

Verder onderzoek naar mogelijkheden voor samenwerking

In aanvulling op bovenstaand overzicht zijn er meer mogelijkheden voor samenwerking in kaart gebracht, maar dit zijn de opties waar nog geen consensus over bestaat en/of die nog verder onderzoek behoeven. We benoemen specifiek de volgende onderwerpen die verder onderzoek vergen (met verdere toelichting in paragraaf 6.3):

- Mogelijkheden voor hernieuwbare energie ihkv Regionale Energiestrategie (RES)
- Mogelijkheden voor koolstoflandbouw ('carbon farming') en koolstofkredieten
- Mogelijkheden voor groengas en groene waterstof
- Mogelijkheden voor agro-ecologie
- Mogelijkheden voor sociale innovatie en verbinding boer en consument
- Mogelijkheden vanuit financiële sector/banken
- Mogelijkheden voor een Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract en instapcontract voor boeren

Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract en instapcontract voor boeren

In Midden-Delfland, net zoals in andere gebieden, zal het gebiedsproces in het kader van het PPLG uiteindelijk moeten leiden tot collectieve, gedragen en uitvoerbare afspraken gericht op duurzaamheid en rechtvaardigheid voor alle betrokkenen. Dit wordt ook wel een Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract genoemd, en is gebaseerd op een gedeelde visie, gemeenschappelijk waarden en de collectieve kracht van betrokken partijen en bewoners in het gebied. Dit moet vorm krijgen in collectieve gebiedsafspraken waarin partijen samenwerken en afspreken zich te houden aan bepaalde regels en normen die gericht zijn op duurzaamheid en rechtvaardigheid, inclusief rechten en plichten, zoals het zorgdragen voor de sociale en natuurlijk leefomgeving, en het welzijn van mens, dier en planeet, inclusief toekomstige generaties. Het verbindende verhaal voor Midden-Delfland komt in deze studie reeds nadrukkelijk naar voren (zie hoofdstuk 3), waarbij actoren en verschillende deeltransities (w.o. landbouw, natuur, water, klimaat, energie, economie) elkaar kunnen versterken. Dit moet nog verder vorm krijgen in gebiedsafspraken voor de lange termijn. Zo vindt er momenteel onderzoek plaats vanuit de Provincie Zuid-Holland naar de mogelijkheden voor een zogenoemd 'instapcontract'. Het instapcontract is een poging om verschillende dynamieken te verenigen in één aanpak, en is gericht op afspraken die bindend zijn voor overheid, boer en eventueel andere partijen, maar tegelijkertijd ruimte biedt voor experimenteren, leren en bijsturen, maar niet vrijblijvend is.

Dit vergt verder onderzoek naar de volgende vragen: 1) hoe omschrijf je een perspectief voor toekomstbestendige landbouw met voldoende houvast maar zonder het beeld helemaal dicht te

timmeren? Welke principes liggen er onder toekomstbestendige landbouw? Hoofdstuk 2 in deze studie maakt deze principes reeds expliciet, maar deze kunnen eventueel verder geconcretiseerd worden. 2) Welke afspraken zijn er nu nodig om de onzekerheid van de lange termijn aan te gaan? Wat heeft de overheid nodig aan zekerheid en welke zekerheden hebben boeren nodig? Hoe creëer je voldoende ruimte om samen te ontwikkelen? Paragraaf 6.2 in deze studie biedt hiervoor reeds belangrijke bouwstenen.

Fase 4: Dialoog, onderhandeling, collectief leren, experimenteren, evaluatie en bijsturing

De laatste fase van de Transitiebloem-aanpak (TBA Fase 4) richt zich op een cruciaal onderdeel dat onmisbaar is in elk transitieproces, namelijk dialoog, samenwerking, onderhandeling, monitoring en evaluatie (M&E), experimenteren, leren en bijsturen. Dat geldt uiteraard ook voor het pad naar landschap-inclusieve kringlooplandbouw in Midden-Delfland.

Omdat zo'n transitieproces gekenmerkt wordt door belanghebbenden met verschillende achtergronden en belangen kan alleen vooruitgang worden geboekt door dialoog, samenwerking en onderhandeling op basis van meervoudige waardencreatie. Dat wil zeggen, een onderhandeling die gericht is op het creëren van waarde voor alle betrokken partijen.

Een mooi praktijkvoorbeeld van meervoudige waardencreatie is multifunctioneel ruimtegebruik, waarbij op hetzelfde stukje land met gecombineerde of gestapelde functies meerdere doelen kunnen worden behaald die belangrijk zijn voor meerdere partijen. Zo is duurzame voedselproductie goed te combineren met doelen gericht op biodiversiteit en natuurherstel, landschap, water, klimaat, erfgoed en bodem, maar ook gericht op sociale aspecten, zoals mentale en fysieke gezondheid door recreatie en beleving van het landschap, publieksparticipatie, onderwijs en bewustwording (Huntjens, 2017). Deze vorm van meervoudige waardencreatie op basis van multifunctionele landbouw biedt veel mogelijkheden voor Midden-Delfland.

Wanneer partijen samenwerken en op zoek gaan naar gemeenschappelijke belangen, ontstaan er mogelijkheden voor wederzijdse voordelen en creatieve oplossingen. Dit heet de benadering van wederzijds voordeel, en gaat uit van de volgende principes (voor verdere toelichting zie hoofdstuk 7):

- 1 Focus op gemeenschappelijke belangen
- 2 Open communicatie
- 3 Constructieve relaties
- 4 Creativiteit en flexibiliteit
- 5 Gezamenlijke besluitvorming
- 6 Duurzaamheid en voortgang door monitoring, evaluatie en bijsturing

Introductie

In dit rapport presenteren wij de resultaten van het praktijkgerichte onderzoek dat heeft plaatsgevonden in Midden-Delfland in de periode 2021-2023. Het onderzoek is uitgevoerd door de Hogeschool Inholland in samenwerking met boeren uit het Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL) van Midden-Delfland (inclusief gangbare, biologische en kringloopboeren), Gemeente Midden-Delfland, Provincie Zuid-Holland, Hoogheemraadschap Delfland, Natuurmonumenten en een aantal andere partijen, als onderdeel van het SIA-project Gebiedsgerichte kansen voor Natuurinclusieve Landbouw (SIA-NIL), en het NWA-project Transitie naar een duurzaam voedselsysteem (NWA-TDV). Beide projecten zijn uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (MinLNV), met financiering respectievelijk vanuit het SIA Programma Praktijkkennis voor Voedsel en Groen (PVG) en de NWO Nationale Wetenschapsagenda (NWA), en met co-financiering vanuit Gemeente Midden-Delfland, Provincie Zuid-Holland en Hogeschool Inholland.

Op basis van een uitgebreide literatuurstudie, 25 interviews met gebiedspartijen in Midden-Delfland en een aantal multi-stakeholders workshops is in kaart gebracht hoe een gebiedsgerichte aanpak gericht op landschapsinclusieve landbouw in Midden-Delfland vorm krijgt dan wel versterkt kan worden. Hiervoor wordt de transitiebloem-aanpak (TBA) gebruikt als holistische, transdisciplinaire en praktijkgerichte transitiebenadering (Huntjens & Kemp, 2022; Huntjens et al. 2023). Deze aanpak is ontwikkeld en toegepast om handen en voeten te geven aan een collectief handelingsperspectief vanuit een multi-level en multi-dimensionele systeembril, en gericht op meervoudige waardencreatie voor alle betrokken partijen. Dit handelingsperspectief vergt maatwerk per gebied, en kan verschillen afhankelijk van het schaalniveau waarop geacteerd wordt, en is afhankelijk van de mate waarin sleutelfactoren en betrokken actoren elkaar versterken of beperken.

Het huidige voedselsysteem aanpassen naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem is een grote uitdaging vanwege de grote complexiteit aan belangen en actoren, en de huidige praktijk van een landbouw- en economisch systeem dat gedomineerd wordt door financiële winstmaximalisatie en kostprijs gedreven ontwikkeling. Met technologie wordt getracht de natuurlijke productiefactoren beheersbaar en controleerbaar te maken om aan te sluiten bij een lage kostprijs binnen een internationaal concurrentiemodel. De agrarische bedrijven zijn ingebed in grote agrarische productieketens en aanpalende organisaties; dit wordt samen het landbouwsysteem genoemd. In dit systeem is sprake van een sterke onderlinge afhankelijkheid, die de ontwikkelruimte voor een agrarisch bedrijf bepaalt. Daarbij is een agrarisch bedrijf ook onderdeel van een lokale en regionale context waarin een veelvoud aan belangen speelt die elkaar ook concreet raken dan wel met elkaar botsen.

Ondanks dat het lastig en complex is, is er een groeiend inzicht dat een meer natuurinclusieve (kringloop)landbouw (NIL) belangrijk is om de biodiversiteit, bodem- en waterkwaliteit en landschappelijke kwaliteit in Nederland te versterken en het voedselsysteem een realistisch en duurzaam toekomstperspectief te bieden. Dit zorgt tevens voor een license to produce voor en door de Nederlandse samenleving en de EU. Onder de paraplu van het Deltaplan Biodiversiteitsherstel en de EU Farm-to-Fork-strategie is daarom een groot aantal projecten en programma's opgestart op het gebied van NIL. De breedte van de uitdagingen maakt een diversiteit aan projecten noodzakelijk. Elk project draagt bij aan het geheel door opgedane kennis en inzichten te delen.

“Natuurinclusieve landbouw is een vorm van duurzame landbouw en onderdeel van een veerkrachtig eco- en voedselsysteem. Deze maakt optimaal gebruik van de natuurlijke omgeving en integreert die in de bedrijfsvoering.

Daarnaast draagt natuurinclusieve landbouw actief bij aan de kwaliteit van diezelfde natuurlijke omgeving. Natuurinclusieve landbouw produceert binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving, met een positief effect op biodiversiteit.” (Erisman et al., 2017). In aanvulling op deze definitie wordt vanuit de gemeente Midden-Delfland de volgende definitie van Erisman en Verhoeven gehanteerd uit ‘Kringlooplandbouw in de praktijk’(2019): “Kringlooplandbouw is gedefinieerd als het optimaliseren van het bedrijfsrendement in de brede zin (economisch en sociaal-maatschappelijk) door zoveel mogelijk gebruik makend van eigen resources in evenwicht en met respect voor de natuurlijke omgeving (bodem-, lucht-, water- en natuurkwaliteit, landschappelijke waarde, klimaat en dierenwelzijn).” De afbakening van deze studie, gericht op landschap-inclusieve kringlooplandbouw in Midden-Delfland is een combinatie van bovenstaande definities, en in paragraaf 5.1 gaan we verder in op de overeenkomsten en verschillen tussen deze definities.

Recentelijk is veel wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd naar de structurele en systemische belemmeringen voor NIL in Nederland (bijv. Runhaar et al., (2020); Huntjens (2019, 2021); Huntjens & Van den Akker (2022); Bouma et al. (2019); Westerink, et al. (2019); Vink en Boezeman (2018); Erisman et al. (2017), Grin et al. (2015), Termeer et al. (2013)). Hieruit komen meerdere, structurele of systemische belemmeringen naar voren om de overstap naar natuurinclusieve landbouw te kunnen maken gelinkt aan verschillende schaalniveaus.

Dit rapport richt zich met name op een gebiedsgerichte aanpak voor landschap-inclusieve (kringloop)landbouw, waarbij de nadruk ligt op draaiknoppen (cq. bestaande of potentiële interventies) die hierbij een belangrijke rol kunnen spelen vanuit een systeemperspectief en op verschillende schaalniveaus. Waarom is het belangrijk bij de transitie landelijk gebied op gebiedsniveau te kijken:

- 1 Elk gebied heeft een andere kwaliteit van natuur, water en bodem; dit vraagt om maatwerk per gebied.
- 2 Een integrale aanpak per gebied biedt kansen voor samenwerken en leren, inclusief het benutten van koppelkansen tussen verschillende opgaven of deeltransities in een gebied, die samen één integrale transitieopgave vormen. Een gebiedsgerichte aanpak is daarom niet alleen van belang

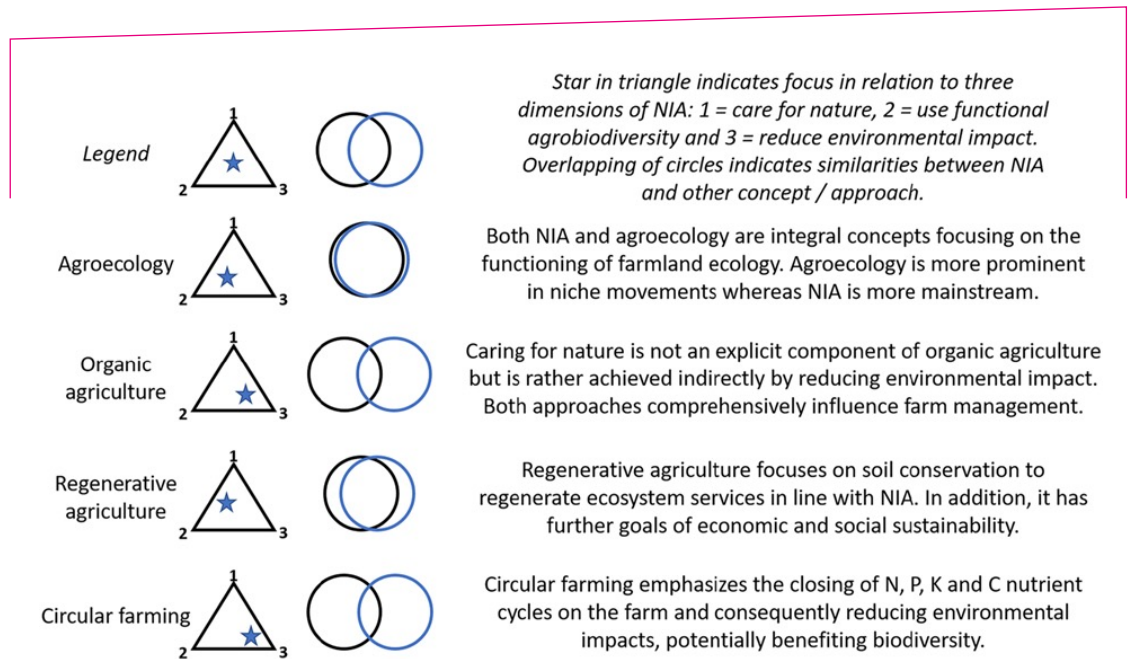
voor een integrale aanpak voor het behalen van diverse duurzaamheidsdoelen, zoals natuur, stikstof, landbouw, water, bodem en klimaatdoelen, maar tevens voor de realisatie van andere maatschappelijke opgaven, w.o. energietransitie, water-opgaven, circulaire economie en duurzame woningbouw. Zo kan bijvoorbeeld gebruik gemaakt worden van de gebiedsdossiers die de provincies met de drinkwaterbedrijven hebben opgesteld om drinkwaterbronnen te beschermen.

- 3 Gebieden zijn belangrijk voor het doorgeven van landbouwpraktijken, cultuur, normen en waarden, en vormen van samenwerking.
- 4 Het Rijk neemt in (de gebiedsprogramma's van) het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) de gebiedsgerichte opgaven en maatregelen op voor natuur, stikstof, landbouw, water, bodem en klimaat.
- 5 Voor de transitie landelijk gebied zijn vrijwel alle gebieden in Nederland belangrijk, dus ook de 12 provinciale gebiedsprogramma's. De NOVI/NOVEX-gebieden zijn hierop aanvullend.
- 6 Er zijn mogelijkheden voor gebiedsgerichte samenwerking en investeringen uit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid via het Nationaal Strategisch Plan (GLB-NSP), zoals voor groenblauwe diensten.

4.1-Definitie van landschap-inclusieve kringlooplandbouw

In Midden-Delfland is bewust gekozen voor de term landschap-inclusieve kringlooplandbouw in plaats van natuurinclusieve landbouw vanwege (extra) gebiedsgerichte doelen met betrekking tot landschap, biodiversiteit, water & klimaat, erfgoed en bodem. De term “landschap-inclusieve kringlooplandbouw” wordt echter niet veel gebruikt in de literatuur over dit onderwerp, en we refereren hier dan ook naar de definities van “Natuurinclusieve landbouw” en “Kringlooplandbouw”, en aanverwante definities.

Volgens de definitie van (Erisman et al., 2017) is natuurinclusieve landbouw (NIL) “...een vorm van duurzame landbouw en onderdeel van een veerkrachtig eco- en voedselsysteem. Deze maakt optimaal gebruik van de natuurlijke omgeving en integreert die in de bedrijfsvoering. Daarnaast draagt natuurinclusieve landbouw actief bij aan de kwaliteit van diezelfde natuurlijke omgeving. Natuurinclusieve landbouw produceert binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving, met een positief effect op biodiversiteit.” (Erisman et al., 2017).

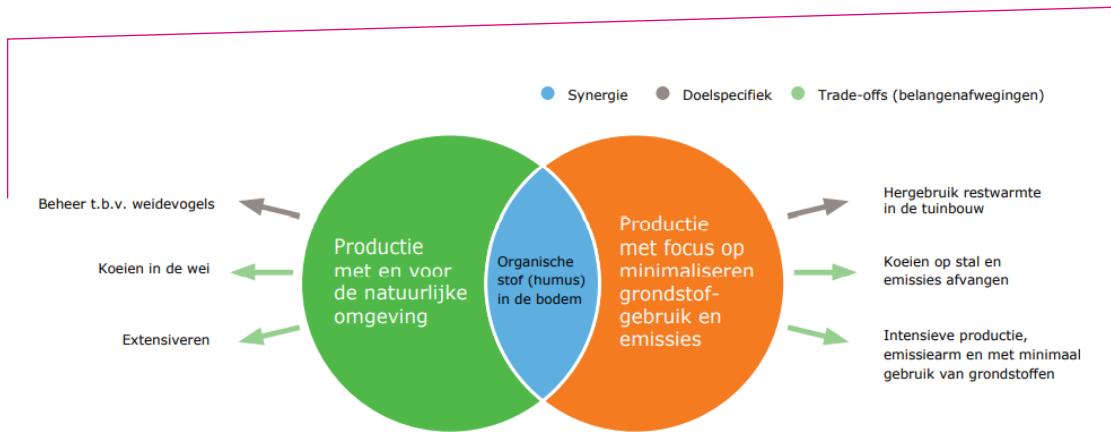
Figuur 2.1 – Overeenkomsten en verschillen tussen NIA en andere vormen van duurzame landbouw (Vermunt et al., 2022; Van Doorn et al., 2016)

Vermunt et al. (2022) geven in een overzicht aan hoe natuurinclusieve landbouw (nature inclusive agriculture, NIA) zich verhoudt tot aanpalende begrippen, met name agroecologische landbouw, biologische landbouw, regeneratieve landbouw en kringlooplandbouw (figuur 2.1).

Naast natuurinclusieve landbouw wordt in Nederlandse beleidsstukken ook veel gesproken over kringlooplandbouw. In de landbouwvisie van het ministerie van LNV uit 2018 staat: 'Een werkwijze die goed aansluit bij kringlooplandbouw is natuurinclusieve landbouw; deze concepten overlappen elkaar gedeeltelijk' (LNV, 2018, blz. 25). Bij natuurinclusieve landbouw ligt de nadruk op productie met en voor de natuurlijke omgeving. In de kringlooplandbouw gaat het om productie met een focus het minimaliseren van externe grondstoffen en het optimaliseren van natuurlijk aanwezige grondstoffen en het reduceren van emissies. Er bestaan echter verschillende opvattingen over kringlooplandbouw, en er kan onderscheid gemaakt worden tussen een smalle en een brede definitie: 1) waarbij kringlooplandbouw zich richt op efficiency van stromen en grondstoffen, technologische maatregelen en economische groei, en (2) die het gehele agro-food systeem, dus onder andere ook consumptiepatronen erbij betreft. Bovenstaande figuur

2.1 (Vermunt et al. 2022) kiest voor de 'smalle' benadering van kringlooplandbouw, evenals de karakterisering van kringlooplandbouw in onderstaande figuren 2.2a en 2.2b Smits et al., 2022). Vanuit de gemeente Midden-Delfland wordt de volgende definitie van Erisman en Verhoeven gehanteerd uit 'Kringlooplandbouw in de praktijk'(2019): "Kringlooplandbouw is gedefinieerd als het optimaliseren van het bedrijfsrendement in de brede zin (economisch en sociaal-maatschappelijk) door zoveel mogelijk gebruik makend van eigen resources in evenwicht en met respect voor de natuurlijke omgeving (bodem-, lucht-, water- en natuurkwaliteit, land-schappelijke waarde, klimaat en dierenwelzijn)."

Wat betreft de overlap tussen natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw gaat het bijvoorbeeld om duurzaam beheer van de bodem (zie figuur 2.2a). Duurzaam beheer van de bodem draagt bij aan een transitie naar natuurinclusieve landbouw én draagt bij aan kringlooplandbouw. Beheer van weidevogels sluit daarentegen beter aan bij natuurinclusieve landbouw dan bij kringlooplandbouw, terwijl hergebruik van restwarmte in de tuinbouw of het voeren van reststromen uit de voedselindustrie aan vee voorbeelden zijn van kringlooplandbouw maar niet van natuurinclusieve landbouw.

Figuur 2.2a: Overlap natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw, uitgewerkte weergave (Smits et al., 2020)

Wanneer het in deze publicatie gaat over landschap-inclusieve kringlooplandbouw dan is het van belang om niet alleen te kijken naar het sluiten van kringlopen, maar ook naar het herstel van biodiversiteit, het verminderen van negatieve milieu-impact en het realiseren van businessmodellen die eerlijk

zijn voor boeren (volgens principes van 'fair trade') en dieren (dierenwelzijn en -gezondheid). Om deze aspecten mee te kunnen nemen hebben wij in deze studie gekozen voor een multi-dimensionele systeembenadering, oftewel de Transitiebloem-aanpak (zie hoofdstuk 2).

De Transitiebloem-Aanpak (TBA)

De resultaten van deze studie zijn in verschillende stappen tot stand gekomen, in lijn met de transitiebloem-aanpak (zie figuur 2.1).

De Transitiebloem-aanpak (Huntjens & Kemp, 2022; Huntjens et al, 2023) is een holistische, transdisciplinaire en praktijkrelevante transitiebenadering die gebiedspartijen ondersteunt bij het realiseren van een integrale systeemaanpak gericht op de samenhang van verschillende gebiedsopgaven. Door middel van een multi-

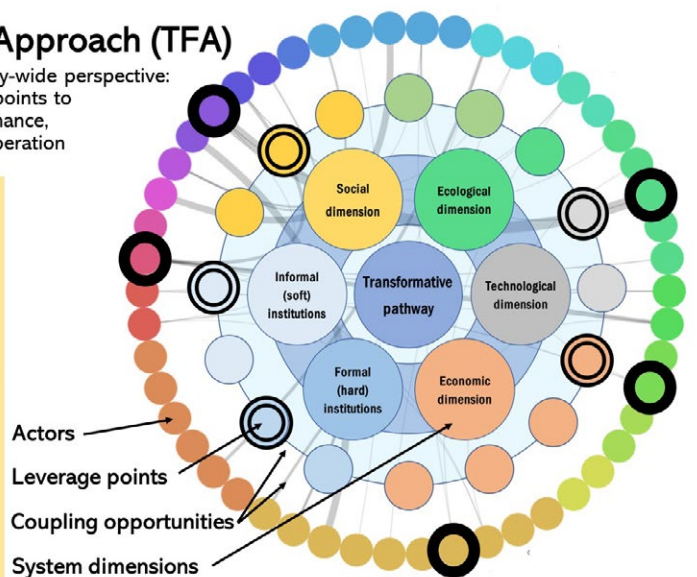
dimensionele systeemaanpak wordt bekeken welke interventies elkaar kunnen versterken of belemmeren en waar koppelkansen zijn tussen verschillende draaiknoppen. Op basis van een gemeenschappelijke waardenbasis en een verbindend verhaal kan gewerkt worden aan meervoudige waardencreatie, multifunctioneel ruimtegebruik en effectieve, inclusieve samenwerking in een gebied.

Transformation Flower Approach (TFA)

Accelerating transformation from a society-wide perspective: Connecting actors/coalitions & leverage points to identify options for transformative governance, multiple value creation and effective cooperation

Four phases of Transformation Flower Approach (TFA), supported by primary and/or secondary data collection:

1. **Phase 1:** Clarifying the transformation arena, including an assessment of values, transformative goals & vision
2. **Phase 2:** Linking options, levers and actors for transformative change/pathways, including coupling opportunities
3. **Phase 3:** Actor-specific transformation flowers and opportunities for multiple value creation and effective cooperation
4. **Phase 4:** Negotiation, transformative learning and dialogue

Huntjens et al, 2023

Figuur 2.1 - De Transitiebloem-aanpak helpt bij het identificeren van opties voor co-evolutionaire sturing, meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking door het verbinden van actoren-coalities en onderling afhankelijke systemische hefboom punten (Huntjens & Kemp, 2022). Het betreffende transitiepad is altijd contextspecifiek, pad- en doelafhankelijk.

De Transitiebloem-aanpak bouwt voort op verschillende transitiebenaderingen (zie overzicht in tabel 2.1), en richt zich op het creëren van handelingsperspectief in de praktijk, inclusief mogelijkheden voor transitieversnelling vanuit een systeembril. Als onderdeel van deze aanpak worden zes systeemdimesies op verschillende schaalniveaus onder de loop genomen,

namelijk een sociale, ecologische, economische, technologische en institutionele dimensie, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen formele instituties (structuren of patronen die geformaliseerd zijn in wet- en regelgeving) en informele instituties (patronen die niet geformaliseerd zijn, w.o. bestaande praktijken, cultuur, normen en waarden) (Huntjens, 2019, 2021).

Dit zijn dimensies die in de praktijk en op verschillende schaalniveaus vaak nauw met elkaar samenhangen of verweven zijn. Per schaalniveau en binnen elke dimensie zijn er aangrijpingspunten of sleutelvariabelen (leverage points) te vinden die sturing kunnen geven aan de organisatie en inrichting van de samenleving, of van een gebied, rekening houdend met samenhang en verwevenheid tussen verschillende dimensies, zoals weergegeven in de Transitiebloem in figuur 2.1.

De Transitiebloem-aanpak (TBA) wordt o.a. gebruikt in de volgende projecten:

- Participatietafel Voedseltransitie (RVO DuurzaamDoorr)
- NWA Transitie naar een Duurzaam Voedsel-systeem (2021-2024)

- SIA-project Gebiedsgerichte Kansen voor Natuurinclusieve Landbouw (2021-2024)
- SIA-project Gebiedsgericht Werken (2024-2027), ter ondersteuning van de LNV Transitiefaciliteit NPLG
- IPBES Transformative Change Assessment (2021-2024), Intergovernmental Panel on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES)
- Global Research and Action Network for a New Eco-Social Contract, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) & Green Economy Coalition.
- Master Managing Sustainability Transition (MST), nieuwe landelijke HBO-Master ism 16 hogescholen

	Transition Management	Innovation Systems	Sustainable Market Transformation	Small Wins Approach	Socio-ecological systems research	Transformative governance	Transformation Flower Approach
Key publications	Kemp et al., 2007; Rotmans and Loorbach, 2010	Bergek et al. 2008; Planko et al., 2016; Leeuwis & Aarts, 2011	Nijhof et al., 2022	Termeer and Dewulf, 2019	Olsson et al., 2014, Westley et al., 2013	Visseren-Hamakers and Kok, 2022; Visseren-Hamakers et al., 2021	Huntjens, 2021; Huntjens & Kemp, 2022; and this publication: Huntjens et al., 2023
Core question(s)	How can transitions be influenced through collective action aimed at innovation, mobilization of actors and co-evolution?	What does it take for (technological or social) innovations to succeed? How do innovations affect the dynamics of societal transitions?	How does a sector become more sustainable? What are the dynamics and stages of the change process? What does it require of the various actors that are part of this process?	Which interventions can be used to reinforce, accelerate and deepen a change process?	How can ecosystem resilience be achieved through social action?	How can transformative change be governed?	How to identify and mobilize systemic leverage points to enact transformations? How to harness interdependencies between leverage points and agents? What are the conditions for establishing a Natural Social Contract?
Theoretical foundations	Governance theories, Evolutionary theory, Complexity theory, Post-normal science, Postmodernism, Integrated assessment, transdisciplinarity	Innovation sciences, Evolutionary innovation theory	Systems theory, Evolutionary economics	Organizational science (in particular change management), Political science (in particular incrementalism)	Ecological system theory, Complexity theory	Political science, Environmental governance	Complex adaptive systems, Political science (in particular conflict resolution and cooperation), Evolutionary governance theory
Theory of change	Transformative innovations arise from social counter-movement, entrepreneurship, curiosity or idealism. These processes share that they are trying to change, disrupt or replace existing dominant regimes. Patterns of degradation, conversion and dismantling of existing systems as an additional driver of change. Knowledge development (action research, co-creation in and with practice) as a driver of change	The TIS-model focuses on the functioning of the technological innovation system as the locus of change (i.e., which key processes or functions may or may not take place); not the structure (i.e., the build-up of the system)	Innovation arises within and between systems (not outside the dominant system). Collective behavior is influenced by existing incentives. If incentives change, the outcome changes. There is a predictable order in how niches and pressure from the landscape change the dominant regime.	Small wins can be achieved via (non-linear) socio-psychological mechanisms, (e.g. bandwagon effects, logic of attraction) and through dissemination, broadening and deepening that accumulate to system change. System change is seen as emerging from incrementalism; i.e., small political steps ultimately lead to system changes and are therefore more transformative than fundamental policy shifts, as the latter lead to resistance, procrastination and competition.	Innovation, adaptation, and transformation are viewed as ongoing requirements of resilient socio-ecological systems. Leverage points (Meadows 1999) play a crucial role in bringing about change in systems.	Transformative change can be governed by focusing on the indirect drivers and implementing the following governance approaches in conjunction: integrative, inclusive, adaptive, transdisciplinary and anticipatory governance. Coalitions of the willing together strategize what instruments or initiatives are needed when and where to accelerate transformations.	Transformative change is context-specific, path dependent and goal dependent, taking place at multiple levels through penta-helix models of innovation. Achieving transformative change requires co-evolution between discourses, actors and institutions. Transformations cannot be controlled or planned, but their speed and direction can be effectively influenced. Governance requires fine-tuning of top-down policy and visions with bottom-up approaches. As such, transformative change often occurs in hybrid form: it is quasi-planned AND occurs spontaneously.

Tabel 2.1 - Overzicht van verschillende transitiebenaderingen (Huntjens et al., 2023)

2.1 - De vier fasen van de Transitiebloem-aanpak

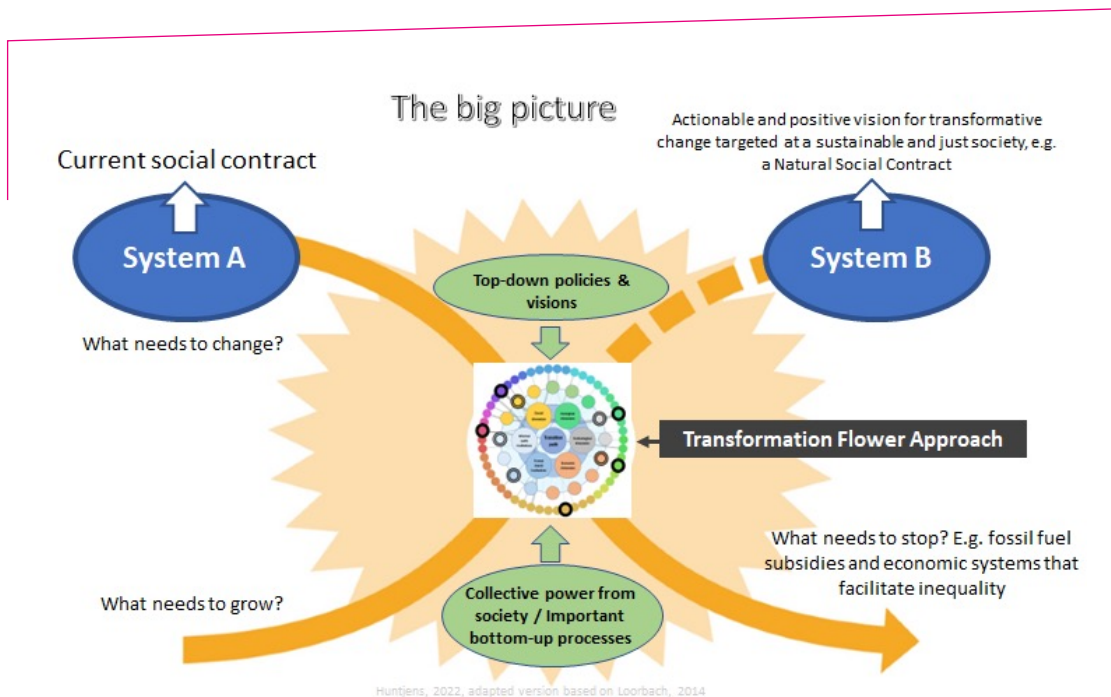
De Transitiebloem-aanpak (TBA) bestaat uit vier fasen, waarbij in elke fase een participatieve analyse plaatsvindt op basis van interviews en multi-stakeholder workshops. Elk fase is gericht op een aantal kernvragen, zoals hieronder uitgelegd:

Fase 1: Beschrijving van de transitie-arena in de betreffende casestudie
De transitiebloem-aanpak neemt de X-curve (Loorbach, 2014) als startpunt om de transitie-arena te duiden (zie figuur 2.2), en werkt dit vervolgens uit in een holistische, transdisciplinaire en praktijkrelevante aanpak die nodig is voor partijen die in de praktijk aan transitievraagstukken werken. Deze fase richt zich op de volgende kernvragen: wat zijn gewenste toekomstbeelden;

inclusief beoordeling van kernwaarden in het gebied, transformatieve doelen en visies. In deze fase wordt gebruikt gemaakt van vragen uit de X-curve van Loorbach (2014), namelijk, wat moet er veranderen? Wat moet er groeien? En wat moet stoppen?

Fase 2: Identificatie van interventies en opties + vertaling in mogelijke transitiepaden
Deze fase richt zich op de volgende kernvragen: wat zijn belangrijke interventies (bestaand en optioneel)? Wat zijn prioriteiten? Welke koppelkansen zijn er tussen interventies/opties? Welke mogelijke transitiepaden zijn er op basis van belangrijke interventies en opties uitgezet op een tijdschaal?

Figuur 2.2 - Het X-curve-model (Loorbach, 2014) en aangepast door Huntjens et al., 2023) als een heuristisch instrument om de transformatie-arena te definiëren, overeenkomend met de eerste analytische fase in de transitiebloem-aanpak (TBA)

Fase 3: Actor-specifieke transitiebloemen en kansen voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking

Aansluitend op het overzicht van hefboompunten vanuit systemisch perspectief (in fase 2) is het belangrijk om specifieke actoren te ondersteunen met een op maat gemaakte transitiebloem die een actor-specifiek overzicht van hefboompunten biedt. Voor een enkele actor is het noodzakelijk om te identificeren welke hefboompunten worden geïmplementeerd of gepland, als onderdeel van zijn/haar beïnvloedingstrategie, en welke hefboompunten als een optie worden beschouwd, resulterend in een actor-specifieke transitie-agenda. Sommige actoren kunnen per hefboompunt verschillende rollen, ambities of beïnvloedingsmechanismen hebben.

Deze differentiatie per actor is een belangrijke aanvulling op een standaard stakeholderanalyse, omdat een actor op verschillende systemische hefboompunten verschillende rollen kan spelen, al dan niet in samenhang. Deze informatie kan ook voor de actor zelf aanvullend inzicht opleveren, met als doel om beleidscoherentie, handelswijze of effectieve samenwerking met andere actoren te ondersteunen of te versterken.

In aanvulling op een reguliere stakeholderanalyse biedt deze fase de mogelijkheid om in te zoomen

op hoe verschillende actoren zich tot elkaar verhouden en hoe zij het betreffende transitiepad beïnvloeden, waardoor een nieuwe methode voor het analyseren van machtsdynamiek en een politiek-economische analyse (PEA) wordt aangeboden. Deze methode neemt de actor-specifieke transitiebloemen als belangrijkste input, en vergelijkt deze op overeenkomsten en verschillen. Op basis hiervan kunnen mogelijkheden voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking geïdentificeerd worden.

Fase 4: Dialoog, onderhandeling, collectief leren, experimenteren, evaluatie en bijsturing

Transitiepaden zijn geen lineaire processen, maar worden gekenmerkt door complexiteit, onzekerheid en non-lineaire feedback loops. Dit vergt een adaptieve planning en reflexieve processen om met deze complexe vraagstukken en onzekerheden om te gaan. Adaptief management is een systematisch en reflexief proces om beleid en praktijk te verbeteren, door het leren van de uitkomsten van eerdere activiteiten en door veranderingen in externe factoren mee te nemen. Daarom vereist elk transitiepad iteratieve leercycli, met voldoende tijd voor dialoog, onderhandeling, collectief leren, experimenteren, evaluatie en bijsturing (Huntjens et al., 2023).

Gebiedsvisie, systeemwaarden en sturende principes voor een duurzaam voedselsysteem (TBA Fase 1)

3.1 - Gebiedsvisie Midden-Delfland

De ambities van de gemeente ten aanzien van het agrarisch kerngebied zijn nadrukkelijk verwoord in Midden-Delfland® 2025 en het LOP® 2025: In 2025 is Midden-Delfland een open, agrarisch cultuurlandschap met bijzondere landschappelijke kwaliteiten, waar dorpen en steden naadloos op de groene ruimte aansluiten, waar het water verbindt en uitnodigt tot vele vormen van recreatie, waar natuur en cultuurhistorie op vele wijzen beleefd kunnen worden. Uiteindelijk doel: een landschap waarin burger, agrariër, stedeling en natuurliefhebber de ruimte hebben om te wonen, te werken en te recreëren, op een economisch, ruimtelijk en natuurlijk verantwoorde wijze. (Bron: Economisch beleidskader 2012-2016; dit beleidskader nog steeds van kracht volgens gemeentelijke website bezocht op 25 maart 2024, Gemeente Midden-Delfland).

De gemeente Midden-Delfland streeft met haar gebiedsvisie Midden-Delfland 2025 naar een kwalitatief hoogwaardig landschap, een schaars en uniek product in de Randstad. Met meer dan 100 partners en 80 organisaties ontwikkelde de gemeente in 2016 onder andere het Uitvoeringsprogramma Midden-Delfland 2025 (RECER, 2017). In deze gebiedsvisie komen vier kernwaarden naar voren:

- Open polderlandschap in de metropool
- Landschap met een historisch verhaal
- Buitenruimte voor twee miljoen mensen
- Mix van veenweidelandbouw en veenweidenatuur

Deze gebiedsbeschrijving geeft een gedegen overzicht van het karakteristieke landschap dat Midden-Delfland kenmerkt: open polderlandschappen met een sterke cultuur-historische identiteit. De verschillende polders en vormen tezamen een krachtig recreatielandschap. In de gebiedsvisie 2025 is bewust gekozen voor landschapsinclusieve landbouw in plaats van natuurinclusieve landbouw vanwege (extra) gebiedsgerichte doelen met betrekking tot landschap, biodiversiteit, water & klimaat, erfgoed en bodem. Bedrijven in Midden-Delfland werken door innovatie en kwaliteitsontwikkeling zowel aan hun eigen toekomst als aan de vitaliteit en levensvatbaarheid van Midden-Delfland, wat kansen biedt om aan te haken op de ambities van de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag om een circulaire metropoolregio te worden (RECER, 2017).

Cittaslow

De gemeente Midden-Delfland is tevens Cittaslow Hoofdstad van Nederland. Cittaslow is het internationale keurmerk voor gemeenten die op het gebied van leefomgeving, landschap, streekproducten, gastvrijheid, milieu, infrastructuur, cultuurhistorie en behoud van identiteit tot de top behoren. Cittaslow Nederland is het netwerk van alle gemeenten in Nederland met het Cittaslow keurmerk.

Status als Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL)¹

De Provincie Zuid-Holland heeft Midden-Delfland op 14 november 2017 aangewezen als een Bijzonder Provinciaal Landschap (BPL) op basis van de Natuurwet en het bidbook Bijzonder

¹ Bron: Website Gemeente Delfland, bezocht op 27/03/2024, <https://www.middendelfland.nl/bijzonder-provinciaal-landschap>

Provinciaal Landschap. Bij de aanwijzing van het BPL heeft de provincie een ontwikkelopdracht meegegeven ten aanzien van de stedelijke context en de sturing en borging van de ruimtelijke kwaliteit. Gezamenlijk zetten overheden en gebiedspartijen zich in voor behoud en ontwikkeling van het BPL en geven zij het landschap meer betekenis en waarde voor de inwoners in de omgeving.

Landschapstafel BPL²

In de Landschapstafel (voorheen Gebiedstafel) BPL zijn negen gemeenten (Delft, Lansingerland, Maassluis, Midden-Delfland, Pijnacker-Nootdorp, Rotterdam, Schiedam, Vlaardingen, Westland), het Hoogheemraadschap van Delfland, Staatsbos-beheer, Natuurmonumenten, het Zuid-Hollands Landschap, de Midden-Delfland Vereniging en LTO Noord afdeling Delflands Groen vertegenwoordigd. Het doel van de samenwerking is om het landschap tussen de steden te beschermen en te ontwikkelen, door uitvoering en concretisering van de doelen uit de visie op het BPL, door de bijdrage vanuit de gemeente en door te zorgen voor bijdragen van anderen. Alleen door die samenwerking is het bestaansrecht van het waardevolle landschap tussen de steden gewaarborgd. De inzet voor het BPL moet gedragen worden door alle partijen. Het BPL is van alle deelnemers aan het BPL, en zeker ook van de 2,3 miljoen inwoners die profijt hebben van een kwalitatief hoogwaardig groen landschap in de directe omgeving.

Visie op het BPL Midden-Delfland³

De bestuurders stelden het gezamenlijk toekomstbeeld voor het BPL vast. Dit vormt de input voor de omgevingsvisies van de gemeentelijke deelnemers. De visie is uitgewerkt in vijf thema's:

- ruimtelijke kwaliteit,
- duurzame landbouw,
- biodiversiteit,
- bekendheid en recreatie
- water en klimaat.

Uitvoeringsprogramma Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland

De visie is uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma voor het Bijzonder Provinciaal Landschap Midden-Delfland 2023-2027. In het Uitvoeringsprogramma staan de plannen en projecten waaraan de Landschapstafel de komende jaren wil werken. De kwaliteit van het Midden-Delflandse landschap verbeteren is het doel. De Landschapstafel wil hieraan werken door:

- de kringlooplandbouw beter te ondersteunen,
- de recreatiemogelijkheden voor 2,3 miljoen regiobewoners te versterken én
- de natuur nog mooier te maken.

De Landschapstafel stelde het Uitvoeringsprogramma vast in juni 2023 en gaat een ondersteunende en waar nodig en mogelijk een coördinerende rol vervullen bij de uitvoering.

3.2 - Systeemwaarden en sturende principes voor een duurzaam voedselsysteem

In aanvulling op de gebiedswaarden richten wij ons tevens op het in kaart brengen van een gedeelde waardenbasis en sturende principes voor de beoogde transitie naar een duurzaam voedselsysteem, als onderdeel van Fase 1 in de Transitiebloem-aanpak. In dit rapport beperken wij ons tot "systeemwaarden", die in de academische literatuur vaak worden omschreven als principes.

Als onderdeel van het NWA Programma Transitie naar een Duurzaam Voedselsysteem en in opdracht van de Participatietafel Voedseltransitie van RVO DuurzaamDoor is een enquête uitgevoerd gericht op waardenoriëntaties in het Nederlandse voedselsysteem (Rinscheid et al., 2024). Een totaal van 173 respondenten heeft de enquête ingevuld. Als onderdeel van de enquête werden de belanghebbenden gevraagd om aan te geven of welke principes (a) tot de belangrijkste fundamenten van een duurzaam toekomstig voedselsysteem in Nederland zouden moeten behoren, (b) slechts een ondergeschikte rol zouden mogen spelen, of (c) geen enkele rol zouden mogen spelen. In totaal zijn de meningen gepeild over 22 principes die zijn ontleend aan de academische literatuur over voedselsystemen.

Zoals Figuur 3.1 laat zien, werden verschillende principes door een meerderheid van de belanghebbende partijen gezien als essentieel voor een duurzaam voedselsysteem in de toekomst, terwijl andere principes werden afgewezen als fundament. De twee principes die in het algemeen het belangrijkste werden gevonden, zijn gezondheid en circulariteit, die door respectievelijk 90% en 85% van de deelnemers werden gesteund als belangrijkste fundamenten van het toekomstige voedselsysteem. De volgende negen principes werden door 55% tot 75% van de respondenten gezien als belangrijke fundamenten: Ecologische rechtvaardigheid, veerkracht, recht op voedsel, mondiale rechtvaardigheid, regeneratie, intergenerationele rechtvaardigheid, toereikendheid, distributieve rechtvaardigheid en solidariteit. Met uitzondering van intergenerationele rechtvaardigheid, die door 13% van de respondenten werd verworpen, vonden slechts een handvol belanghebbenden dat deze principes geen rol speelden, terwijl het aandeel van de respondenten die er minstens een ondergeschikte rol aan toekenden tussen 22% en 39% lag. Deze elf principes kunnen als toetsstenen gebruikt worden het proces

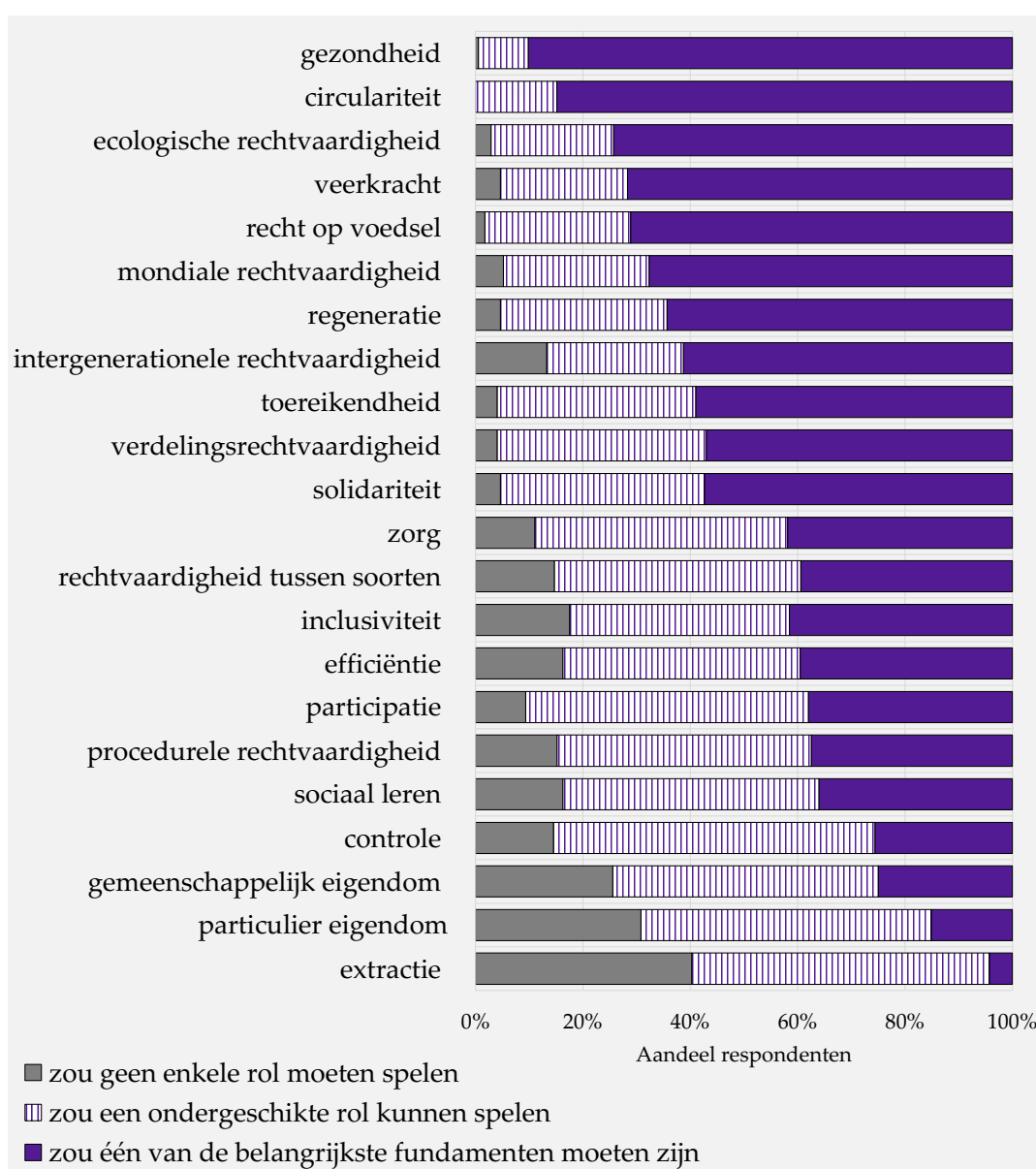
2 Bron: Website Gemeente Delfland, bezocht op 27/03/2024, <https://www.middendelfland.nl/bijzonder-provinciaal-landschap>

3 Bron: Website Gemeente Delfland, bezocht op 27/03/2024, <https://www.middendelfland.nl/bijzonder-provinciaal-landschap>

naar een gemeenschappelijke maatschappelijke visie op het toekomstige Nederlandse voedselsysteem.

Als we deze bevindingen in verband brengen met recent werk van McGreevy en collega's (2022) over de principes van het voedselsysteem, dan is het opvallend dat geen van de principes die geassocieerd worden met het huidige voedselsysteem - efficiëntie, controle, privébezit, extractie - tot de principes behoorden die door de meerderheid van de respondenten werden gezien als de belangrijkste fundamenten van het toekomstige voedselsysteem. Aan de andere kant kunnen duurzame voedselsystemen van de

toekomst volgens McGreevy et al. (2022) worden geconceptualiseerd op basis van de principes van toereikendheid, regeneratie, distributie, gemeenschapsbezit en zorg. Drie van deze principes (regeneratie, efficiëntie en distributieve rechtvaardigheid) werden inderdaad door een meerderheid van de respondenten genoemd als basisprincipes, terwijl ook zorg door de meerderheid van de respondenten werd aangegeven als belangrijk. Alleen gemeenschappelijk eigendom werd iets vaker afgewezen dan gesteund.

Figuur 3.1: Mate waarin de principes voor een toekomstig duurzaam voedselsysteem worden gesteund.
Noot: Gebaseerd op de vraag "Vanuit uw persoonlijke oogpunt, in hoeverre zou een duurzaam toekomstig voedselsysteem gebaseerd moeten zijn op de volgende principes?" | n = 173). (Rinscheid et al., 2024)

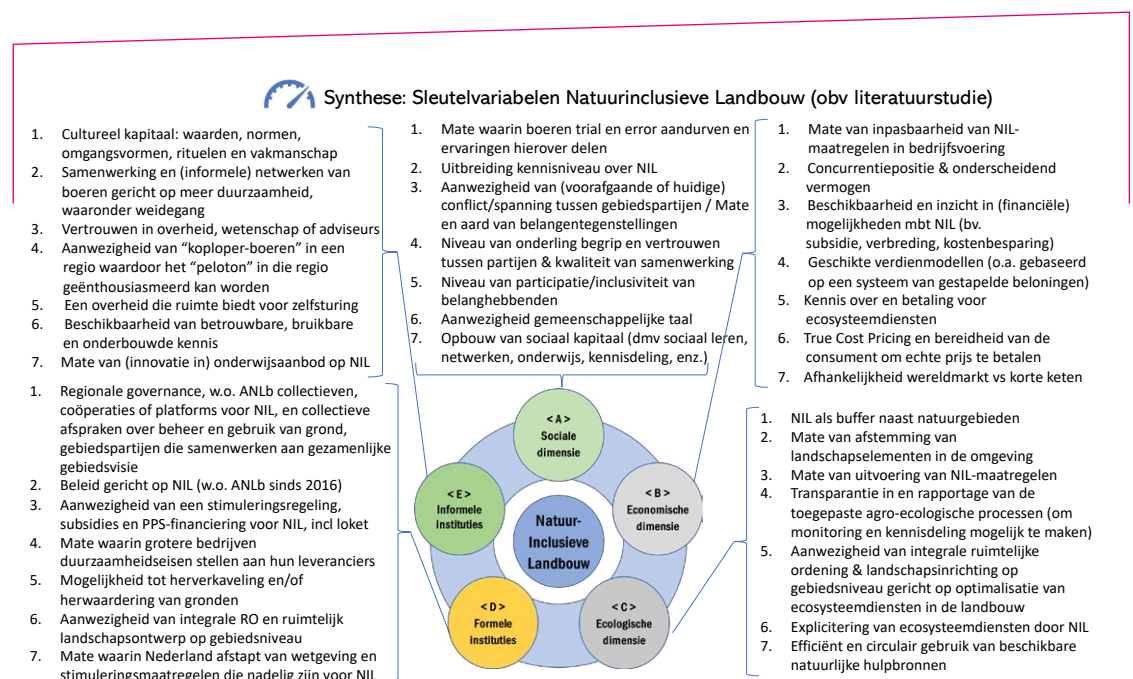

Literatuurstudie gericht op sleutelvariabelen vanuit een multi-level en multidimensionaal systeem perspectief (TBA Fase 2a)

4.1 - Literatuurstudie gericht op sleutelvariabelen cq. draaiknoppen

De Transitiebloem-aanpak is gebruikt als analytisch kader voor een literatuurstudie (Huntjens & Van den Akker, 2022) gericht op sleutelvariabelen voor natuurinclusieve (kringloop)landbouw, zoals in figuur 4.1 weergegeven. Dit is een samenvatting van de sleutelvariabelen die geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus. Voor een

uitgebreide beschrijving en aanpak van deze literatuurstudie verwijzen wij naar het rapport van Huntjens & Van den Akker (2022). De resultaten zijn bij elkaar tot een synthese gebracht, en weergegeven op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerkniveau. Er zijn in totaal 18 artikelen /rapporten op het gebied van natuurinclusieve landbouw onder de loop genomen, waarbij het

Figuur 4.1: Synthese van sleutelvariabelen voor de transitie naar natuur-inclusieve landbouw (NIL). Dit is een samenvatting van de sleutelvariabelen die geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerkniveau (Huntjens & Van den Akker, 2022)

merendeel van deze studies van Nederlandse origine is. Deze literatuur is geanalyseerd op de aanwezigheid van kansen en belemmeringen in verschillende dimensies. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste resultaten van deze literatuurstudie.

Uit de resultaten van deze literatuurstudie blijken er duidelijke verschillen naar voren te komen tussen de schaalniveaus. Waar op bedrijfsniveau (zie figuur 4.2) meer sleutelvariabelen te vinden zijn in de economische dimensie, is dit beeld anders op gebiedsniveau (figuur 4.3), waar in de economische dimensie beduidend minder sleutelvariabelen zijn te vinden. Op gebiedsniveau zijn er meer sleutelvariabelen in de sociale, ecologische en institutionele dimensies. Ook zijn er op regionaal/provinciaal niveau (figuur 4.4) aanzienlijk meer variabelen te vinden met betrekking tot de twee institutionele dimensies. Dit betekent dat het handelingsperspectief voor NIL verschilt afhankelijk van het schaalniveau waarop geacteerd wordt.

Op basis van de resultaten van deze studie constateren wij het volgende: 1) het handelingsperspectief voor NIL kan per schaalniveau verschillen, en per schaalniveau kan bepaald worden welke aangrijpingspunten het meest kansrijk zijn om NIL te stimuleren, en 2) vanuit de optiek van een gebiedsgerichte systeemaanpak kunnen een groot aantal (>35) sleutelvariabelen een rol spelen, vaak in onderlinge samenhang, en waarbij factoren en actoren elkaar kunnen versterken of belemmeren. Beter inzicht in deze onderlinge samenhang biedt de mogelijkheid voor het identificeren van koppelkansen tussen sleutelvariabelen, tussen actoren, en tussen verschillende opgaven in een gebied. Op basis van dit onderzoek komen we tot de onderstaande conclusies en aanbevelingen per dimensie.

4.3 - Economische dimensie

Op bedrijfsniveau vergt de omslag naar natuurinclusieve (kringloop)landbouw een nieuw verdienmodel voor de agrarisch ondernemer. Hierbij kunnen meerdere sleutelvariabelen in onderlinge samenhang een rol spelen, w.o. de mogelijkheid om beloningen voor maatschappelijke diensten, zoals agrarisch natuur- en landschapsbeheer, te stapelen. Dit kan vaak beter geregeld worden op gebiedsniveau vanuit een collectief van boeren en gebiedspartijen. De sociaaleconomische positie van de boer op bedrijfsniveau kan daarom niet los gezien worden van het maatschappelijk verdienvermogen op gebiedsniveau waarbij verschillende gebiedspartijen een rol spelen. Een gebiedsgerichte aanpak

biedt meer mogelijkheden voor een duurzaam en rendabel verdienmodel op bedrijfsniveau, maar ook voor het verdienvermogen op gebiedsniveau. De basis voor een verdienmodel is in principe gebaseerd op de waarde van het product voor de consument, maar dit blijkt in de praktijk lastig, en nog niet op voldoende schaal aanwezig om de omslag naar NIL breed mogelijk te maken. Tegelijk is het ook zo dat de landbouw maatschappelijke diensten levert die lastig via de prijs van het product (in de winkel) door te berekenen zijn, maar die we als samenleving (de burgers) wel willen waarderen. Dat betekent dat NIL niet helemaal uit de markt vergoed hoeft te worden, maar dat er ook uit publieke middelen een structureel gerichte beloning voor toegekend kan worden. Daarom is naast vermarkting van producten (denk aan korte ketens en koppeling naar de retail) ook het organiseren van gestapelde beloningen voor ecosysteemdiensten voor de boeren belangrijk. Naast private en publieke steun voor duurzame bedrijfsvoering gaat het ook om afwaardering van landbouwgrond naar landschapsgrond. Kortom, hoe kunnen potentieel belangrijke hefboompunten voor NIL, zoals stapeling van beloningen, de beschikbaarheid van stimuleringsregelingen, betalingen voor ecosysteemdiensten, afwaardering van grond, korte keten, en True Cost Pricing meegenomen worden in de sturing op waarden en doelen en/of maatregelen binnen een gebiedsgerichte aanpak voor natuurinclusieve kringlooplandbouw? Ook hier lijkt de onderlinge samenhang tussen sleutelvariabelen een cruciale rol te spelen. Uit recent onderzoek van Silvis et al. (2022) blijken de mogelijkheden tot stapelen van beloningen op dit moment beperkt te zijn vanwege de staatssteuntoets en beloningen voor biodiversiteit in de praktijk. Uit het rapport van Baayen et al. (2022) blijkt dat Rijk en provincies duurzaamheidsdiensten grootschalig mogen belonen met belastinggeld, zonder dat er een staatssteuntoets nodig is. Dan moet het extra geld wel worden uitgekeerd via het Nationaal Strategisch Plan van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Kortom, de mogelijkheden voor beloning lijken nog niet volledig benut, door zowel overheden, als vanuit andere partijen, waaronder banken (bijvoorbeeld een rentekorting), door ketenpartijen die de prijs op product kunnen verhogen (bv door Friesland Campina, retailers, supermarkten) en maatschappelijke organisaties, zoals groene NGO's, die kunnen belonen voor ecosysteemdiensten.

Een structureel beloningssysteem voor ecosysteemdiensten kan worden opgezet binnen een collectief of gebiedsraad waarin verschillende belanghebbenden (w.o. deelnemende boeren, retail, overheden, banken, en natuurbeheerorganisaties) worden samengebracht. De maatschappelijke diensten (w.o. meer biodiversiteit, betere bodem- en waterkwaliteit, koolstofopslag, landschapsbeheer, etc.) die worden geleverd door de deelnemende boeren kunnen dan worden beloond door bijvoorbeeld een rentekorting bij de bank, belastingverlaging bij het waterschap, een toeslag op de melkprijs, CO₂-compensaties en gemakkelijker toegang tot land met natuurfunctie dankzij de deelname van land- en natuurbeheerorganisaties zoals Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Bij een structureel beloningssysteem moet overigens rekening worden gehouden met het risico van teveel marktsturing. Bijvoorbeeld, indien de markt wel wil betalen voor CO₂-compensatie, en minder voor biodiversiteitsherstel, dan kan dit ten koste gaan van biodiversiteit of andere waarden. Dit kan worden voorkomen door meer integrale beloningssystemen en keurmerken (zoals On the way to planet proof) die een breder afwegingskader bieden ten opzichte van 'single-issue' beloningen.

De transitie naar nieuwe vormen van duurzame landbouw, in dit geval landschap-inclusieve kringlooplandbouw, en de bijbehorende nieuwe bedrijfsmodellen, kost tijd. Tegelijkertijd moeten boeren voldoende inkomen kunnen verdienen. Ervoor zorgen dat natuurlijke en landschappelijke waarden gedijen, kan in strijd zijn met conventionele landbouwpraktijken en het is belangrijk dat het bedrijf voldoende tijd heeft om te reorganiseren. Dit vraagt om een duurzaam verdienmodel voor minimaal 10-15 jaar, rekening houdend met bedrijfsrisico's. Een verdienmodel met een mix van beloningen en belonende partijen, vermindert de afhankelijkheid van subsidies en verkleint financiële risico's door de risico's te spreiden.

Kortom, belangrijke actoren of actorencoalities die op economisch vlak een bijdrage kunnen leveren zijn dus niet alleen de NIL-boeren en erfbetreders op bedrijfsniveau, maar afhankelijk per schaalniveau ook de boerencoöperaties, verschillende overheden, maatschappelijke organisaties (bv. groene NGOs), banken, retailers, supermarktketens, cateringindustrie en restaurants, keurmerkorganisaties die zorgen voor onafhankelijke en betrouwbare keurmerken waardoor producenten, consumenten en overheden betere keuzes kunnen maken, en kennis- en onderwijsinstellingen die betrouwbare en onafhankelijke kennis kunnen leveren en professionals opleiden die aan de slag kunnen met natuurinclusieve kringlooplandbouw.

Uit het literatuuronderzoek komen de volgende sleutelvariabelen in de economische dimensie expliciet naar voren:

- 1 Mate van inpasbaarheid van NIL-maatregelen in huidige of nieuwe bedrijfsvoering (B);
- 2 Concurrentiepositie & onderscheidend vermogen (B), waarbij ook een sterkere marktpositie van boeren t.o.v. ketenpartijen en supermarkten wordt genoemd;
- 3 Inzicht in (financiële) mogelijkheden op bedrijfsniveau (inclusief mogelijkheden voor subsidie, verbreding, kostenbesparing) (B);
- 4 Geschikte verdienmodellen (o.a. gebaseerd op een systeem van gestapelde beloningen) door samenwerking tussen natuurinclusieve boeren en publiek/private/plurale stakeholders (o.a. natuurorganisaties, waterschappen, provincies, gemeenten en bedrijven) (G);
- 5 Kennis over en betaling voor ecosysteemdiensten van boeren (N, B);
- 6 Beschikbaarheid financiering investeringskosten voor overgang naar NIL (N, B);
- 7 True Pricing: naast economische kosten ook van belang om sociale en ecologische kosten mee te nemen in prijs van product of dienst (N);
- 8 Inzicht in en eerlijke verdeling van kosten (o.a. lagere opbrengsten door verkleining teeltgebied met randen met wilde bloemen) en baten (vb. NIL-boeren betalen minder aan dierenartsen door vermindering pensverzekering) (N);
- 9 Eerlijke grond- of pachtprijs (N);
- 10 Stabiele marktprijs van product (N);
- 11 Goede match tussen vraag en aanbod (N);
- 12 Netwerk voor het delen van kennis, middelen en het ontwikkelen van marktkansen (N);
- 13 Bereidheid van de consument om een prijs te betalen die de meerkosten van de boer voor NIL dekt (N)

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4.4 - Ecologische dimensie

Een gebiedsgerichte aanpak is van belang omdat ecologische duurzaamheidswinsten op het vlak van natuur, water, bodem en klimaat suboptimaal kunnen blijven binnen een te beperkt areaal met natuurinclusieve landbouw, o.a. het minimum benodigde areaal natuurlijke habitat voor specifieke doelsoorten. Dit neemt niet weg dat een individuele bedrijfsaanpak al substantiële duurzaamheidswinsten kan opleveren, maar deze kunnen aanzienlijk vergroot worden door middel van een gebiedsgerichte aanpak die is toegesneden op

de specifieke geografische, ecologische, biofysieke (w.o. bodemsoort en -kwaliteit), landschappelijke, sociale en culturele context van dat gebied.

Een cruciale vraag die hierbij speelt is met welke variatie van NIL-maatregelen en met welke minimum arealen dit soort maatregelen bijdragen aan behoud en duurzaam beheer van biodiversiteit? Dit is in de praktijk vaak expertise die niet op bedrijfsniveau aanwezig is, maar wel door het betrekken van ecologische onderzoekers/adviseurs meegenomen kan worden. Als boeren niet weten welke biodiversiteit in hun gebied belangrijk is en welke soorten voorkomen, dan kunnen ze überhaupt niet bedenken wat ze moeten doen voor deze soorten. Hiervoor is kennis nodig over het (her)kennen van soorten en het voorkomen en de verspreiding van soorten op een bedrijf of in een gebied, en de kennis die nodig is voor de soortenbescherming en het benutten van agrofunctionele biodiversiteit. Juist het leren herkennen van plaaginsecten heeft bijvoorbeeld bij 'Bloeiend bedrijf' bijgedragen aan de afname van pesticiden-gebruik. Vraag daarbij is ook hoe maatregelen op een bedrijf optimaal bijdragen aan de versterking van de biodiversiteit in een gebied en hoe je stuurt op de optimale plek en het beheer op een bedrijf/in een gebied en welke variatie/schaal nodig is voor de uitvoering van die maatregelen voor (agrofunctionele) biodiversiteit als onderdeel van natuurinclusieve landbouw?

Kortom, een belangrijk aandachtspunt is de ruimtelijke samenhang die gekoppeld moet worden aan doelen voor biodiversiteit, maar ook voor agrofunctionele biodiversiteit zowel op bedrijfsniveau als gebiedsniveau. Een faalfactor hierbij is dat we niet voldoende weten bij welke variatie van maatregelen en welke minimum arealen bij dit soort maatregelen bijdragen aan (agrofunctionele) biodiversiteit. Dit vergt dus verder onderzoek. Waar mogelijk zou ook een 'citizens science' benadering / werkwijze hiervoor ingezet kunnen worden, ook wel omschreven als publieksparticipatie in wetenschappelijk onderzoek, en de laatste jaren enorm populair op het vlak van biodiversiteitsmonitoring, mede dankzij het gebruik van internet en smartphones.

Actoren of actorencoalities die in de ecologische dimensie een rol spelen zijn in eerste instantie de NIL-boeren en -coöperaties, maar vooral ook provincies en gemeenten die een belangrijke rol spelen op het vlak van GLB subsidies, regelgeving

en ruimtelijke ordening (zie ook de formele institutionele dimensie). Daarnaast spelen kennis- en onderwijsinstellingen een belangrijke rol in het aanleveren van betrouwbare en onafhankelijke kennis en het opleiden van professionals die aan de slag kunnen met natuurinclusieve (kringloop) landbouw. Zoals hierboven genoemd kunnen burgers een rol spelen op het vlak van biodiversiteitsmonitoring.

Uit het literatuuronderzoek komen de volgende sleutelvariabelen in de ecologische dimensie expliciet naar voren:

- 1 Mate van versterking overgang tussen landbouw en natuur; natuurinclusieve landbouw als buffer naast natuurgebieden(G); Nabijheid natuurgebied (maakt NIL-bedrijf relevanter), passend landschap; bedrijf passend maken bij landschap (B)
- 2 Mate waarin aanleg of beheer van landschapselementen afgestemd is met de omgeving (G, B)
- 3 Mate van implementatie van NIL-maatregelen⁴ (N, G, B)
- 4 Transparantie in en vastlegging van de toegepaste agro-ecologische processen (om monitoring en kennisdeling mogelijk te maken) inclusief de context waarin deze processen werden toegepast (zoals bodemtype, omgeving, etc.) (N, B)
- 5 Mate van integraal management op gebiedsniveau; Aanwezigheid van een gebiedsvisie om ecologische samenwerking in een gebied makkelijker te maken (G)
- 6 De ruimtelijke samenhang en schaal van maatregelen die – ook over bedrijfsgrenzen heen – gerealiseerd kan worden om een ecologisch rijk landbouwsysteem te creëren. Voorbeelden: de grootte van het aaneengesloten oppervlak kruidenrijk grasland, de lengte van het ononderbroken netwerk van akkerranden (G)
- 7 Het expliciet benoemen van de ecosysteemdiensten die bevorderd worden met een bepaalde toegepaste agro-ecologische teelttechniek (G)
- 8 Efficiënt gebruik maken van aanwezige natuurlijke hulpbronnen (G)

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4 De volgende NIL-maatregelen komen expliciet naar voren obv deze literatuurstudie: weidegang (omdat dit de biodiversiteit verhoogt) (N); Behoud van landschapselementen zoals heggen en bomen (G); Werken aan de bodemkwaliteit in relatie tot gewas, bemesting en bodembewerking (G, B); Akkerranden aanleggen (B); Kruidenrijk grasland aanleggen (om zo leefgebied insecten en weidevogels te vergroten). Grasland zo min mogelijk scheuren en herinzaaien; extensief begrazen (B); Grasland voor veeteelt: aangepast maai-beleid: wildredders, van binnen naar buiten maaien, mozaiekbeheer (B); Vergroten hoeveelheid organische stof in de bodem, o.a. door toepassing vaste organische mest en compost en beperkte grondbewerking (B); Ervergroening: beplanting op en langs de stal, ruige mesthoop, modderplas, poel of vijver (B); Aanpassing stalsysteem voor vermindering milieu-impact zoals stikstofemissie (bijv. composteringsstal, vaste mest en urine uit elkaar houden, mest verdunnen, voeder aanpassen) (B)

4.5 - Sociale dimensie

Een sociale omgeving (waaronder gezin, familie, vrienden, buren, collega's en erfbetreders) die ondersteuning biedt en positief aankijkt tegen natuurinclusieve landbouw speelt een belangrijke rol in de transitie naar NIL. Daarbij kunnen informele netwerken en de participatie in een boerencoöperatie of vereniging een belangrijke rol spelen. Dit biedt boeren een sociale context en legitimatie, waardoor het gemakkelijker wordt om over te schakelen op natuurinclusieve landbouw. Sociale cohesie en gedeelde waarden bij boeren zijn erg sterk en bepalen wat ze doen, terwijl de negatieve sociale druk op boeren die anders willen doen groot is. Een collectief met meerdere belanghebbenden en maatschappelijke partners kan tegelijkertijd zorgen voor een betere maatschappelijke inbedding, dialoog en wederzijds begrip tussen boeren en burgers. Afhankelijk van de mate waarin deze netwerken geformaliseerd zijn is er een expliciete koppeling met onderstaande dimensies gericht op formele of informele instituties, en de netwerken in een gebied hebben dus in meer of minder mate een sturend karakter. Een ander voordeel van het verenigen van boeren in een collectief (in welke vorm dan ook) is dat het extra onderhandelingskracht biedt in de samenwerking en onderhandeling met andere partijen, zoals retailers, supermarkten of overheden. Dit is niet onbelangrijk, aangezien (individuele) boeren als kleinste speler in de keten over het algemeen de slechtste onderhandelingspositie hebben in het huidige voedselsysteem. In de sociale dimensie is verder onderzoek nodig gericht op de opbouw van sociaal kapitaal, niveau van participatie en inclusiviteit, aanwezigheid van training, onderwijs en innovatie gericht op NIL. Kortom, op welke manier kan de opbouw of mate van sociaal kapitaal georganiseerd, gemonitord en ondersteund worden?

Belangrijke actoren en actorencoalities die in de sociale dimensie een rol spelen zijn in eerste instantie uiteraard de boeren en hun directe sociale omgeving, waaronder gezin, familie, vrienden, buren, collega's en erfbetreders. Daarnaast kan de aanwezigheid van informele netwerken en de participatie van boeren in een boerencoöperatie of vereniging een belangrijke rol spelen. Bij de opbouw van sociaal kapitaal spelen verder een groot aantal spelers in het voedselsysteem een rol, waaronder verschillende overheden, maatschappelijke organisaties, en kennis- en onderwijsinstellingen (van basisschool tot hoger onderwijs). En andere trend die hierbij een rol kan (gaan) spelen is het groeiende aantal agrarisch ondernemers die een multi-functioneel bedrijfsmodel

hanteren, waaronder zorgboerderijen, recreatieboerderijen, korte keten initiatieven of gemeenschapslandbouw, die tevens een rol kunnen spelen in het herstel van verbindingen tussen boeren en burgers.

Uit ons literatuuronderzoek komen de volgende sleutelvariabelen in de sociale dimensie expliciet naar voren:

- 1 Mate waarin boeren trial en error aandrurfen en ervaringen hierover delen (B)
- 2 Belang van (informeel) netwerk: o.a. afhankelijk van persoonlijke interesse, visie, kennis en vaardigheden van de boer (B)
- 3 Uitbreiding kennisniveau over natuurinclusief werken, o.a. door advies, training, uitwisseling en voorbeeldbedrijven en informatievoorziening over bodem, mest en middelengebruik (G)
- 4 Aanwezigheid van conflict/spanning (voorgaande of huidige conflicten tussen gebiedspartijen) (G)
- 5 Niveau van participatie/inclusiviteit van belanghebbenden (G,N)
- 6 Ontwikkeling of aanwezigheid van gemeenschappelijke taal (G,N)
- 7 Kwaliteit van samenwerking (G,N)
- 8 Niveau van wederzijds vertrouwen en begrip (a. tussen boeren onderling, en b. tussen boeren en niet-boeren) (G,N); Onderling begrip tussen partijen in een gebied, om gebruiksrechten niet in gevaar te brengen (G)
- 9 Sociaal kapitaal opbouwen (bijv. door samen leren en ontwikkelen) (G,N) en door cursussen of gesprekken met andere boeren (N)
- 10 Onderlinge uitwisseling/delen van best practices (mate waarin boeren leren van elkaar/peer learning) (N)
- 11 Verwachtingsniveau bij begunstigden/burger/consumenten met betrekking tot betaling voor ecosysteemdiensten die door NIL geleverd worden (begunstigden verwachten vaak dat het gratis is en landbouwers willen een financiële beloning) (N)
- 12 Steun van overheden en consumenten, de landbouwsector kan het niet alleen (N)
- 13 Mate waarin boeren geneigd zijn deel te nemen aan een kennisnetwerk (velen vergaren hun info vooral via Internet, vakbladen en erfbetreders) (N)

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4.6 - Formele institutionele dimensie

Deze dimensie gaat over structuren of patronen die geformaliseerd zijn in wet- en regelgeving en beleid. Naast de overheid spelen ook andere partijen een rol in het bepalen van de spelregels, bijvoorbeeld grote bedrijven die duurzaamheidseisen stellen aan hun leveranciers. Ook regels over integriteit, transparantie, onafhankelijkheid, of procedures voor wetenschappelijke of ethische toetsing, bijvoorbeeld in de journalistiek of wetenschap, horen bij formele instituties.

Uit dit onderzoek komen opmerkelijk veel sleutelvariabelen in de formele institutionele dimensie naar voren ten opzichte van de andere dimensies. Dit roept de vraag op of alle dimensies zoals ze hier onderscheiden worden even zwaar wegen. Behalve de constatering dat er veel draaiknoppen zijn te vinden in wet- en regelgeving, kan de relevantie (inclusief toepasbaarheid, effectiviteit en gewicht) van sleutelvariabelen verschillen per context en per schaalniveau. Zo blijkt het rapport van Baayen et al. (2022) dat een combinatie van private en publieke financiële middelen en uitkering daarvan door stapeling van beloningen alleen mogelijk is als de verschillende onderdelen afzonderlijk worden ingeregeld en verantwoord, want elke vorm van uitkering kent zijn eigen Europeesrechtelijke kaders (privaat geld: mededinging; publiek geld: staatssteun).

Op basis van dit onderzoek wordt in ieder geval duidelijk dat beleidsinstrumenten zoals regulering, normering, belasting en beloning (en combinaties daarvan in zogenaamde 'optimale beleidsmixen') essentieel zijn voor het realiseren van een transitie naar natuurinclusieve landbouw, maar dit kan vaak alleen geregeld worden door optimale afstemming tussen Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen en andere gebiedspartijen, en het streven naar een gebiedsgerichte en context-specifieke aanpak. Een sleutelvariabele die hiermee direct samenhangt is de aanwezigheid van een integrale ruimtelijke ordening en landschapsontworp, zoals blijkt uit dit literatuuronderzoek. Ook in de casus Midden-Delfland wordt het belang benadrukt van RO-beleid dat ruimte biedt aan multifunctionele duurzame landbouw, inclusief een afwegingskader voor functieverandering. Uit dit onderzoek blijkt tevens dat de ontwikkeling van een tastbare en gedeelde visie en missie voor NIL in een specifiek gebied een belangrijke rol kan spelen in de governance van een gebied,

inclusief een focus op te nemen maatregelen dan wel op te behalen doelen. De mate waarin een gebiedsvisie geformaliseerd is kan echter verschillen, en daarmee ook de juridische of financiële consequenties die hieraan vastzitten voor betrokken partijen. Over het algemeen kan gesteld worden dat een gebiedsvisie minder hard is dan bijvoorbeeld de vastgestelde stikstofnorm in een Natura 2000 gebied. Zo'n gebiedsvisie scharen we in deze studie daarom onder de informele (zachte) institutionele dimensie, maar daarom niet minder belangrijk, omdat het wel degelijk een belangrijke vorm van sturing is.

Voor het realiseren van NIL is vanuit de formele institutionele dimensie meer aandacht nodig voor monitoring en sturing gericht op beleidscoherentie en -effectiviteit, beleidstransparantie en 'accountability', beleidsinstrumentarium gericht op NIL, waarbij ook spelregels horen die gericht zijn op sociale en ecologische waarden, en niet onbelangrijk, de mate waarin GLB-beleidsdoelen behaald worden. Relevante internationale kennisontwikkeling op dit vlak kan hierbij van pas komen, waaronder Governance Indicators zoals ontwikkeld en toegepast door de OECD of de Worldwide Governance Indicators (WGI) van de Wereldbank. De sleutelvariabelen die in dit onderzoek zijn geïdentificeerd bieden maatwerk voor NIL in deze dimensie.

Actoren en actorencoalities die een belangrijke rol spelen in deze dimensie zijn verschillende overheden, te beginnen bij de Europese Commissie, en meer specifiek vanuit de EU Green Deal / Farm-to-Fork-strategie en het GLB. Op nationaal niveau heeft het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit een belangrijke rol als het gaat over adequaat en consistent beleid gericht op natuurinclusieve (kringloop)landbouw, inclusief stimuleringsregelingen, normering, belasting en beloning (en combinaties daarvan in zogenaamde 'optimale beleidsmixen'), in samenspraak met provincies (w.o. GLB-subsidies, jurisdictie, ruimtelijk ordening), en internationale en nationale NGO's met beleidsinvloed, keurmerkorganisaties, private sector en onderzoeksinstituten gericht op NIL beleidsonderzoek en evaluatie.

Uit het literatuuronderzoek komen de volgende sleutelvariabelen in de formele institutionele dimensie expliciet naar voren:

- 1 Regionale governance, w.o. collectieven voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb) (N), coöperaties of platforms voor natuurinclusieve landbouw of kringlooplandbouw) (G), collectieve afspraken over beheer en gebruik (G,N), samenwerking binnen ketenpartners door het sluiten van een convenant (bijv. ketenpartners kunnen een cruciale rol spelen in het ontsluiten van meer kennis en innovatie voor ondernemers) (N)
- 2 Aanwezigheid van level playing field, langdurig stabiele regelgeving, beleid voor de langere termijn (B)
- 3 Aanwezigheid van duurzaamheidsprogramma's (B)
- 4 Aanwezigheid van een stimuleringsregeling, subsidies en PPS-financiering voor NIL, inclusief loket voor stimuleringsregelingen (N, G, B)
- 5 Mogelijkheid tot herverkaveling en/of herwaardering van gronden. (N, G, B)
- 6 Aanwezigheid van integrale RO en ruimtelijk landschapsontworp op gebiedsniveau waarbij gestuurd wordt op een gebiedsgerichte aanpak en waarbij gronden aanpalend aan landbouwgebied worden meegenomen om zo levering van ecosystemendiensten te optimaliseren. (G), bijv. door zonering van NIL in gebieden grenzend aan natuurgebieden. (G)
- 7 Mate waarin Nederland afstapt van wetgeving en stimuleringsmaatregelen die nadelig zijn voor NIL in een gebied, bijvoorbeeld ontwatering of schaalvergroting. (G)
- 8 Mate waarin grotere bedrijven duurzaamheidseisen stellen aan hun leveranciers (bv On the way to planet proof) (N)
- 9 Inzet van beleidsinstrument Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb) (sinds 2016), w.o. subsidie voor akker- vogel- of weidevogelbeheer (N)
- 10 Inzet Wet grondgebonden groei melkveehouderij (N)
- 11 Mate waarin NIL-stimulerende regelgeving en ondersteuning m.b.t. weidegang ontwikkeld wordt (bv wetsvoorstel + aangenomen motie verplichting weidegang of project "Nieuwe Weiders" steunt melkveehouders m.b.t. weidegang) (N)
- 12 Mate waarin gewenste NIL-activiteiten passen binnen de eisen van de vergunningverlening (N)
- 13 Aanwezigheid van ondersteuning van praktijknetwerken en opleidingen (N)
- 14 Aanwezigheid van sturing op gebiedsgerichte netwerkvorming (ondernemers, ketenpartijen, spelers samenbrengen op gezamenlijke thema's/doelen) (N)
- 15 Het al dan niet maken van afspraken over monitoring (N)
- 16 Het al dan niet maken van afspraken over sancties bij het niet naleven van de afspraken (N)
- 17 Het al dan niet maken van afspraken over omgaan met conflicten/ arbitrage (N)
- 18 Mate waarin wet- en regelgeving conflictterend is (bv mestbeleid: koeien op stal houden vergemakkelijkt controle op mest en daarmee het voldoen aan wetgeving, en daarmee tegenstrijdig aan stimuleren/ verplichting weidegang) (N)
- 19 Mate waarin regelgeving expliciet gebiedsgericht is en zo een integrale aanpak van duurzaamheidsproblemen faciliteert. (N)
- 20 Aanwezigheid van kennis-innovatie-budgetten die niet uitsluitend op gangbaar zijn gericht (N)
- 21 Mate waarin de overheid of andere partijen zich kunnen aanpassen aan het feit dat NIL-boeren soms per jaar van methode of product switchen, etc. waardoor het vastleggen en standaardiseren van zaken inherent lastiger is dan bij gangbare landbouw (N)
- 22 Mate waarin de overheid als betrouwbaar wordt gezien (bv. overheid die afspraken binnen de gemeenschap overruled wordt als onbetrouwbaar gezien) (N)
- 23 Mate waarin de overheid de risico's die NIL met zich meebrengt durft nemen en strakke procedures durft loslaten om NIL te faciliteren. (N)
- 24 Duidelijkheid over hoe NIL past binnen regelgeving. (N)
- 25 Investeringsfonds ter ondersteuning van NIL-boeren (N)
- 26 Samenwerking en afspraken tussen producenten en gebruikers van ecosystemendiensten (N)
- 27 Stichting voor meer onderzoek NIL en weidegang + adviseurs om boeren te adviseren over weidegang (N)

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4.7 - Informele institutionele dimensie

De informele institutionele dimensie heeft een sterke overlap of samenhang met alle andere dimensies, en kan beschouwd worden als een dwarsdoorsnijdende dimensie die vaak impliciet blijft. Het gaat over de patronen en (ongeschreven) regels die niet geformaliseerd zijn, maar die de dagelijkse praktijk sterk kunnen beïnvloeden. Dit gaat bijvoorbeeld over normen en waarden, cultuur en religie, geschiedenis van een gebied, bestaande praktijk en informele netwerken, de intrinsieke motivaties, paradigma's of dogma's, die de dagelijkse gang van zaken, vaak onbewust, kunnen beïnvloeden. Deze dimensie wordt vaak onderschat, mede omdat het moeilijk grijpbaar of

meetbaar is, maar daarom niet minder belangrijk. Uit ons onderzoek blijkt dat een gemeenschappelijke waardenbasis en een verbindend verhaal waaraan de meerderheid van partijen wil bijdragen en aanzet tot connectieve actie, bijvoorbeeld uitgedrukt in een gebiedsvisie, van doorslaggevende betekenis kan zijn voor een gebiedsgerichte aanpak. Daarbij is het van belang om gedeelde en gemeenschappelijke belangen en waarden te identificeren en te creëren. Overeenstemming over deze normatieve aspecten is belangrijk om actorencoalities bij elkaar te houden tijdens meerjarige en effectieve samenwerkingsprocessen (Huntjens, 2021).

De omslag van productie-gericht denken naar natuur-inclusief denken is een grote stap, heeft tijd nodig, en is onderdeel van een sociaal proces dat zich afspeelt in zowel informele als formele netwerken. De kracht van de informele netwerken is dat er reeds een vertrouwensrelatie is tussen de boeren, en vaak ook met andere gebiedspartijen. Deze dimensie gaat dan ook over zaken als monitoring en sturing (voor zover mogelijk) gericht op de aanwezigheid van informele netwerken en regionale netwerken, onderling vertrouwen, samenwerkingsverbanden, maar ook over de beschikbaarheid, uitwisseling en gebruik van betrouwbare kennis, en het niveau van sociaal leren en beleidsleren.

Belangrijke actoren en actorencoalities die in deze dimensie een rol spelen zijn in eerste instantie de boeren en hun verbondenheid met de directe sociale en natuurlijke leefomgeving. Daarnaast speelt de aanwezigheid van informele netwerken en de participatie van boeren in een boerencoöperatie of vereniging een cruciale rol. Bij de informele instituties spelen eigenlijk alle spelers in het voedselsysteem een rol, of het nu gaat over kennisuitwisseling en uitwisseling van 'best practices', onderling vertrouwen, dialoog en samenwerking, het vinden van een gemeenschappelijke taal en waardenbasis, en collectieve actie. Onderwijsinstellingen van primair tot hoger onderwijs spelen ook hier een belangrijk rol in de bewustwording, kennis en vaardigheden op het vlak van duurzaam, gezond en eerlijk voedsel.

Een belangrijke conclusie en advies op basis van dit onderzoek is om de informele institutionele dimensie expliciet mee te nemen als een volwaardige dimensie naast de andere dimensies, wanneer gewerkt wordt aan handelingsperspectief. Vooral bij transitievraagstukken raakt deze dimensie de diepste laag van de ijsberg, en daarom onmisbaar bij het aansturen op systeeminnovatie.

Uit het literatuuronderzoek komen de volgende sleutelvariabelen in de informele institutionele dimensie expliciet naar voren:

- 1 Mate waarin adviseurs en andere erfbetreders over de nieuwste kennis beschikken (B) Kennisoverdracht door ketenpartijen (bv. erfbetreders of erfcoaches spelen hierin een belangrijke rol) (N, G, B)
- 2 Samenwerking van boeren gericht op meer duurzaamheid, waaronder weidegang (*duurzamezuivelketen.nl*) (N, G, B)
- 3 Mate waarin adviseurs en andere erfbetreders onafhankelijk zijn (N, B)
- 4 Vertrouwen in overheid, wetenschap en adviseurs (N, G, B)
- 5 De aanwezigheid van een netwerk van regionale overheden en ketenpartijen die samenwerken aan een regionaal vastgestelde visie. (G)
- 6 Aanwezigheid van "voorlopers-boeren" in een regio waar het "peloton" in die regio door geënthousiasmeerd kan worden. (G)
- 7 Een overheid die ruimte biedt voor zelfsturing (G)
- 8 Beschikbaarheid van betrouwbare, bruikbare en onderbouwde kennis (N, G)
- 9 Een gemeenschappelijke taal over NIL (N)
- 10 Kennisnetwerken over NIL, waaronder kennis over innovatief ondernemerschap, adviseurs en onderwijs (N)
- 11 Campagne voor weidegang door milieuorganisaties (N)
- 12 Mate waarin weerstand van regimespelers en gevestigde belangen de ontwikkeling richting meer NIL vertragen (bijv. agroketenpartijen en inkoopbureaus zijn machtig en proberen hun huidige positie veilig te stellen) (N)
- 13 Een omgeving waarin de boer zich niet gedwongen ziet om tegen de laagste kosten te produceren. (N)
- 14 Mate van innovatie in het groene onderwijs (bijv. bestaande curricula voldoen niet aan NIL) (N)
- 15 Evenwicht in machtsverhoudingen; mate van vriendjespolitiek (N)
- 16 Mate waarin partijen erin slagen om methoden voor monitoring en kennisdeling te ontwikkelen (dit is een extra uitdaging omdat NIL-boeren een areaal aan (vaak context-specifieke) agro-ecologische processen gebruiken om de veerkracht van hun productiesysteem te vergroten, en dat maakt monitoring en kennisdeling complexer). (N)

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4.8 - Technologische dimensie

In het huidige raamwerk van de vijf dimensies kunnen technologische innovaties en de meer operationele en technische NIL-maatregelen in principe onder elk van de vijf dimensies worden thuisgebracht. Het merendeel van deze operationele en technische NIL-maatregelen en/of innovaties staan nu genoemd onder de variabele 'Mate van inpassing van NIL-maatregelen in de bedrijfsvoering' in de economische dimensie, en onder de variabele 'Mate van implementatie van NIL-maatregelen' in de ecologische dimensie.

De volgende NIL-maatregelen komen expliciet naar voren op basis van deze literatuurstudie:

- 1 Weidegang (omdat dit de biodiversiteit verhoogt) (N);
- 2 Behoud van landschapselementen zoals heggen en bomen (G);
- 3 Werken aan de bodemkwaliteit in relatie tot gewas, bemesting en bodembewerking (G, B); Akkerranden aanleggen (B);
- 4 Kruidenrijk grasland aanleggen (om zo leefgebied insecten en weidevogels te vergroten).
- 5 Grasland zo min mogelijk scheuren en herinzaaien;
- 6 Extensief begrazen (B);
- 7 Grasland voor veeteelt: aangepast maaibeeld: wildredders, van binnen naar buiten maaien, mozaïekbeheer (B);

- 8 Vergroten hoeveelheid organische stof in de bodem, o.a. door toepassing vaste organische mest en compost en beperktere grondbewerking (B);
- 9 Erfvergroening: beplanting op en langs de stal, ruige mesthoop, modderplas, poel of vijver (B);
- 10 Aanpassing stalsysteem voor vermindering milieu-impact zoals stikstofemissie (bijv. compostingsstal, vaste mest en urine uit elkaar houden, mest verdunnen, voeder aanpassen) (B).

Legenda:

B: Bedrijfsniveau

G: Gebiedsniveau

N: Provinciaal/regionaal Netwerkniveau

4.9 - Overzicht van sleutelvariabelen per schaalniveau

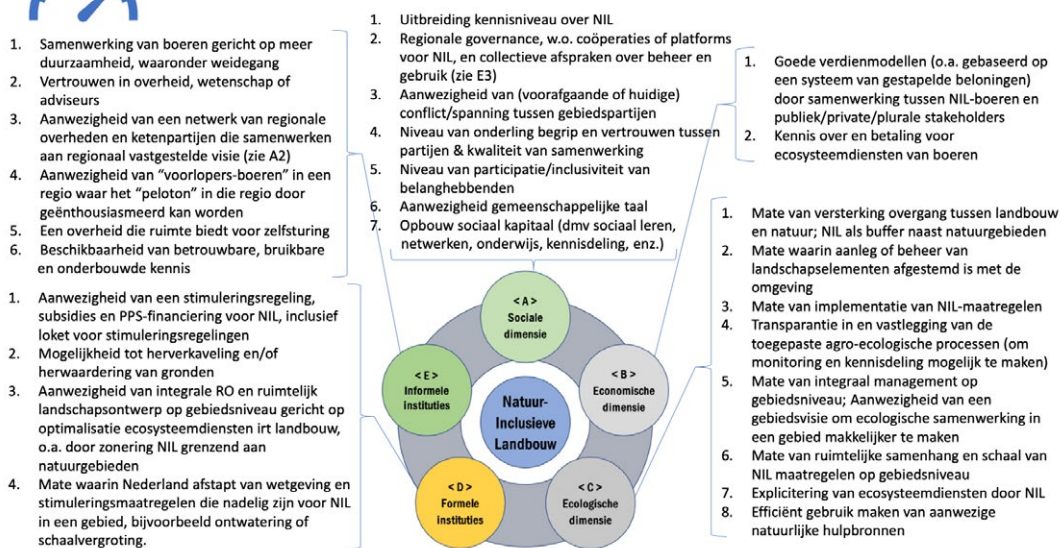
Op basis van de literatuurstudie (Huntjens & Van de Akker, 2022) zijn onderstaande visualisaties gemaakt (zie figuur 4.2, 4.3, 4.4), waarbij per schaalniveau de geïdentificeerde variabelen per dimensie staan weergegeven, in overeenstemming met de Transitiebloem als analytische kader voor sleutelvariabelen. Hoewel de Transitiebloem juist een expliciete koppeling legt tussen sleutelvariabelen en actoren, is deze koppeling met actoren in onderstaande visualisaties achterwege gelaten, omdat actoren tijdens de gebiedsvalorisaties in dit project toegevoegd zullen worden.

Figuur 4.2 - Sleutelvariabelen mbt Natuurinclusieve Landbouw (NIL) op bedrijfsniveau

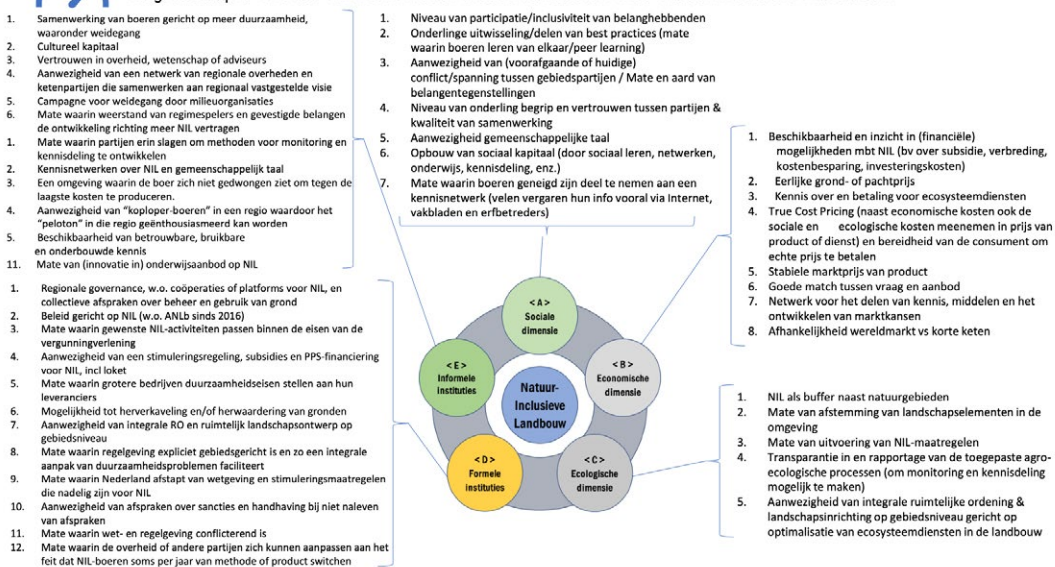
Gebiedsniveau: Sleutelvariabelen mbt Natuurinclusieve Landbouw

Figuur 4.3 - Sleutelvariabelen mbt Natuurinclusieve Landbouw (NIL) op gebiedsniveau

Regionaal/provinciaal netwerkniveau: Sleutelvariabelen mbt Natuurinclusieve Landbouw

Figuur 4.4 - Sleutelvariabelen mbt Natuurinclusieve Landbouw (NIL) op provinciaal/regionaal netwerkniveau

4.10 - Limitaties van literatuurstudie

Met betrekking tot deze literatuurstudie zijn een aantal observaties en kanttekeningen van belang:

- 1 De methodes die gebruikt zijn in de studies die geanalyseerd zijn kunnen erg verschillen, sommige studies zijn bijvoorbeeld gebaseerd op interviews onder boeren, terwijl andere studies de vorm hebben van een betoog gericht op de overheid.
- 2 In België leeft het onderwerp agro-ecologie sterk, en zijn wellicht ook vergelijkbare situaties te vinden. Een aantal mogelijk later te onderzoeken links naar Belgische studies zijn daarom wel aan het eind toegevoegd, maar niet uitgewerkt.
- 3 De volgende organisaties, sites en artikelen kunnen het startpunt zijn voor verdere verdieping als het nuttig blijkt ook naar onderzoek buiten Nederland te kijken:
 - <https://ilvo.vlaanderen.be/nl>
 - <https://www.llaebio.be/>
 - <https://www.agroecology-europe.org/> (congres 17-19 nov 2021)
 - <https://www.agroecology-europe.org/new-articles/>
 - https://www.researchgate.net/publication/317312397_Barriers_to_the_development_of_temperate_agroforestry_as_an_example_of_agroecological_innovation_Mainly_a_matter_of_cognitive_lock-in
 - <https://vilt.be/nl/nieuws/grote-interesse-voor-agro-ecologische-praktijken-tijdens-demodag-van-ilvo>
 - <https://www.mdpi.com/1344846>
- 4 De methode van onderzoek maakt veel uit, en specifiek hierbij de selectie van mensen die geïnterviewd worden. Bijvoorbeeld, wanneer je boeren vraagt naar succes- of faalfactoren krijg je al gauw informatie op bedrijfsniveau, terwijl wanneer je een gebiedsregisseur of iemand van de provincie dezelfde vragen stelt, je waarschijnlijk eerder informatie op gebiedsniveau krijgt. Wij constateren dat in het merendeel van de studies de nadruk ligt op interviews met boeren, en in veel mindere mate met andere gebiedspartijen, waaronder gemeenten, provincie, waterschappen en NGOs. Hierdoor kan er sprake zijn van een bias die gericht is op bedrijfsniveau.

Gebiedsvalorisatie in Midden-Delfland (TBA Fase 2b)

Elk transitiepad is context-specifiek, pad- en doelafhankelijk (Huntjens & Kemp, 2022). Dat betekent dat er maatwerk per gebied (hoofdstuk 5) en per actor (hoofdstuk 6) noodzakelijk is bij het in kaart brengen van sleutelvariabelen, mogelijke interventies, betrokken partijen, en kansen en belemmeringen. Gebiedspartijen kunnen als geen ander aangeven welke sleutelvariabelen of interventies in hun gebied meer of minder relevant zijn, en welke sleutelvariabelen eventueel missen. Dit vergt dus een transdisciplinaire aanpak waarbij praktijkrelevante kennis ontwikkeld wordt door zowel kennis vanuit verschillende disciplines als kennis uit de praktijk.

Met het oog op maatwerk hebben wij op basis van 20 interviews met gebiedspartijen en een

multi-stakeholder validatieworkshop een gebiedsvalorisatie uitgevoerd in Midden-Delfland.

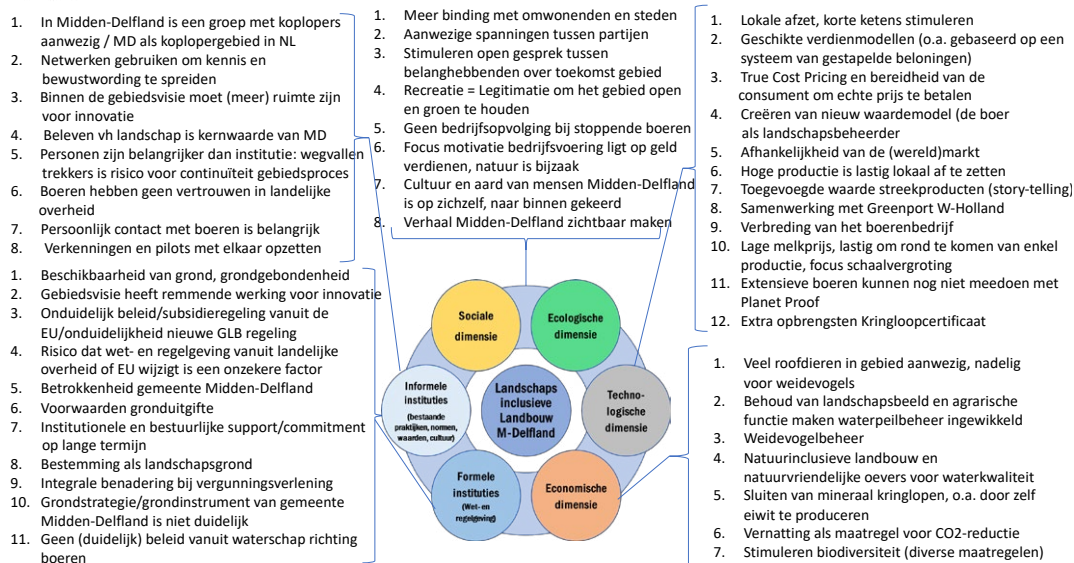
In figuur 5.1 staat een overzicht van belangrijke sleutelvariabelen op basis van deze gebiedsvalorisatie. Dit is een samenvatting van alle variabelen (zie tabel 5.1 en 5.2) die op basis van 20 interviews geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerkniveau. Het overzicht in figuur 5.1 laat alleen de variabelen zien die meer dan 2x benoemd zijn in het overzicht in annex 1.

In figuur 5.2 staat een overzicht van kansen en belemmeringen per dimensie, op basis van een multi-stakeholder workshop met betrokken partijen op 13 maart 2023 in Midden-Delfland.

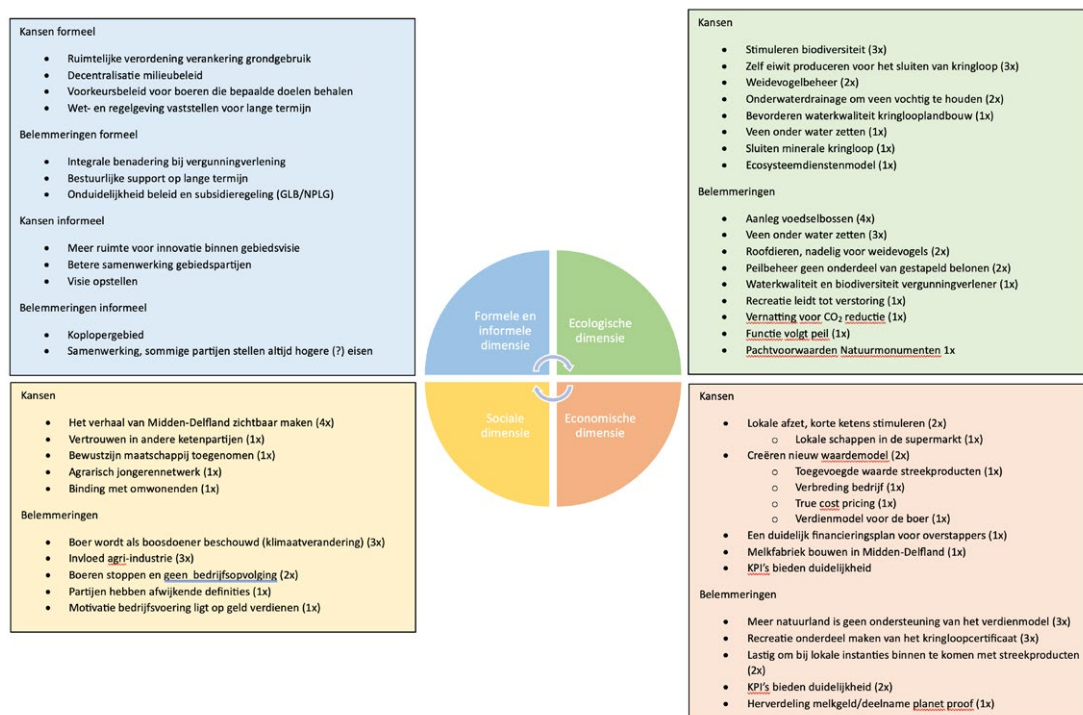

Synthese: Sleutelvariabelen Landschap-inclusieve kringlooplandbouw (obv gebiedsvalorisatie Midden-Delfland)

Figuur 5.1 -Gebiedsvalorisatie in Midden-Delfland op basis van 20 interviews met gebiedspartijen. Dit is een samenvatting van de sleutelvariabelen die geïdentificeerd zijn op drie verschillende schaalniveaus: bedrijfsniveau, gebiedsniveau en regionaal/provinciaal netwerkniveau.

Figuur 5.2 - Overzicht van kansen en belemmeringen per dimensie, op basis van een multi-stakeholder workshop met betrokken partijen op 13 maart 2023 in Midden-Delfland.

5.1 - Prioriteiten wat betreft kansen en succesfactoren

Onderstaande tabel geeft een overzicht van kansen cq. succesfactoren (N = 85) met een hoog-laag rangschikking op basis van het aantal keren dat een kans of succesfactor benoemd is in het totaal van alle interviews (N = 15).

Ook wordt aangegeven op welk schaalniveau dit een rol speelt (B = bedrijfsniveau, G = gebieds-niveau, R = regionaal niveau). Een kans / succesfactor die vaker benoemd wordt beschouwen we als hogere prioriteit dan die wat minder vaak benoemd wordt.

Dimensie	Succesfactoren / kansen (SK) die benoemd zijn in interviews (geanonimiseerd)	Schaal-niveau	benoemd
Sociaal	Meer binding met omwonenden en steden SK - G (A6, A5, A4, A3, A1, A2, B1)	G	7
Economisch	Lokale afzet, korte ketens stimuleren SK-B/G (A6, A5, A4, A3, A2)	B/G	5
Economisch	True cost pricing SK-B (A3, A5, A1, A2)	B	4
Economisch	Creëren van nieuw waardenmodel (de boer als landschapsbeheerder/ transitie voedsellandschap) SK-B/G (A3, A1, A6, A2)	B/G	4
Informeel institutioneel	Netwerken gebruiken om kennis en bewustwording te spreiden SK - G (A3, A4, A5, A6)	G	4
Sociaal	Stimuleren open gesprek tussen belanghebbende partijen over betekenis en invulling van NIL in het gebied SK-G (A2, A3, A5, A6)	G	4
Economisch	Toegevoegde waarde streekproducten (story telling) SK-B/G (A3, A6, A2)	B/G	3
Economisch	Samenwerking van Tuinbouw en landbouw sector in het gebied SK - B/G (A1, A3, A6)	B/G	3
Informeel institutioneel	Midden-Delfland is een koplopergebied in Nederland SK-R (A3, A6, A2)	R	3
Sociaal	Recreatie = Legitimatie om het gebied open en groen te houden SK - G (A4, A1, A2)	G	3
Sociaal	KPI's bieden duidelijkheid SK - B (A1)	B	3
Sociaal	Contact boeren en burgers bevorderen (bijv. door organiseren van bijeenkomsten of kunstvormen) SK-G (A3, A5, A2)	G	3
Sociaal	Beleven van het landschap is kernwaarde van Midden-Delfland SK-G (A3, A1, A2)	G	3
Ecologisch	Weidevogelbeheer SK-G (A3, A2)	G	2
Ecologisch	Natuurinclusieve landbouw en natuurvriendelijke oevers voor waterkwaliteit SK - B (A3, A4)	B	2
Ecologisch	Sluiten van mineraal kringlopen SK - B (A4, A6)	B	2
Ecologisch	Vernatting als maatregel om CO2 reductie te behalen SK - G (A4, A2)	G	2
Ecologisch	Extensieve veehouderij SK - B/G (A1, B1)	B/G	2
Ecologisch	Niet-kerende grondbewerking in Midden-Delfland SK-B (A6, B1)	B	2
Ecologisch	Aanleg voedselbossen SK - G/B (A2, B1)	B/G	2
Ecologisch	Ecosysteemdiensten model SK - G/R (A2, B1)	G/R	2
Economisch	Verbreding van het boerenbedrijf SK - B/G (A2, A5)	B/G	2
Economisch	Financiële steun/ subsidiering vanuit de gemeente SK - B (A1, A2) > NAAR FORMEEL INSTITUTIONEEL	B	2
Economisch	Grasland is financieel alleen rendabel als je boeren/koeien erop zet (Graslandpremie) SK - G (A1, A6)	G	2
Economisch	Extra opbrengsten vanuit kringloopcertificaat SK-B (A6, A2)	B	2
Economisch	Deelname on the way to planet proof SK-B (A6, A2)	B	2
Formeel institutioneel	Voorwaarden gronduitgifte SK - G (A5, A6)	G	2
Formeel institutioneel	Institutionele en bestuurlijke support/commitment op lange termijn SK - B/G (A1, A2)	B/G	2
Formeel institutioneel	Bestemming als landschapsgrond SK - G (A1, A6)	G	2
Informeel institutioneel	Persoonlijk contact met boeren is belangrijk (mail werkt niet) SK - B (A4, A5)	B	2
Informeel institutioneel	Verkenningen en pilots met elkaar opzetten en koppelen aan de gebiedsvisie SK - G (A4, A2)	G	2
Sociaal	Verbondenheid met het gebied SK - B/G (A5, A6)	B/G	2
Sociaal	Reguliere boeren over de streep halen met subsidieregeling SK - B (A4, A2)	B	2
Sociaal	Het is belangrijk dat het verhaal van Midden-Delfland zichtbaar wordt gemaakt SK-G (A3, A6)	G	2
Sociaal	Contact met andere culturen vanuit de stad SK-B/G (A2, A6)	B/G	2
Ecologisch	Stimuleren biodiversiteit (kruidenrijk grasland/bodemkwaliteit/insectenrijkdom/weidevogels)/Ecologische balans SK-G/R (A2)	G/R	1
Ecologisch	Kringlooplandbouw voor waterkwaliteit SK - B (A4)	B	1
Ecologisch	Functie volgt peil SK - G (A4)	G	1
Ecologisch	Redelijke groep boeren die al langere tijd actief bezig zijn om ecologie te verbeteren SK-G (A3)	G	1
Ecologisch	Zelf eiwit produceren is sleutel voor sluiten mineralenkringloop SK-B (A6)	B	1

Ecologisch	Onderwaterdrainage is oplossing om de veengrond vochtig te houden SK-B/G (A6)	B/G	1
Ecologisch	Plasdras SK-G (A2)	G	1
Ecologisch	Uitgesteld maaien, nesten ontzien tijdens het maaien SK-G (A2)	G	1
Ecologisch	Pachtvoorwaarden vanuit Natuurmonumenten stimulans voor NIL SK-G (A2)	G	1
Ecologisch	Peilbeheer is nog geen onderdeel van gestapeld belonen SK-G (A2)	G	1
Ecologisch	Aanwezige natuurwaarde SK - G (A2)	G	1
Ecologisch	Experimenteren met moerasteelt SK - B/G (B1)	B/G	1
Economisch	Lokale schappen in supermarkten SK - G (A2)	G	1
Economisch	Gebruikt van herkenbare en lokale labels SK - G (A2)	G	1
Economisch	Directe koppeling met horeca sector SK - G/B (A2)	B\	1
Economisch	Een duidelijk financieringsplan voor boeren die overstappen naar kringloop of natuurinclusieve landbouw SK - B (A2)	B	1
Economisch	Belastingstelsel vanuit Europese Unie SK-R (A3)	R	1
Economisch	Rentekorting voor on the way to planet proof label SK - B (A1)	B	1
Economisch	KPI's bieden duidelijkheid SK - B (A1)	B	1
Economisch	Waterschapslasten verlagen als de boer waterkwaliteit verbeterd SK - B (A1)	B	1
Economisch	Herverdeling van melkgeld binnen programma focus planet Campina SK-R (A6)	R	1
Economisch	Recreatie onderdeel maken van vergoeding kringloopcertificaat SK-B/G (A6)	B/G	1
Economisch	Melkfabriek bouwen in Midden-Delfland voor Delflandshof SK-B/G (A6)	B/G	1
Formeel institutioneel	Integrale benadering bij vergunningsverlening SK - R (A4)	R	1
Formeel institutioneel	Uitschieters voorkomen en controleren SK - G (A4)	G	1
Formeel institutioneel	Bovenwettelijke maatregelen uitvoeren om te voorkomen dat het wetgeving wordt SK - R (A4)	R	1
Formeel institutioneel	Het behalen van klimaatakkoord doelen vraagt om nieuwe belangenafwegingen SK - R (A4)	R	1
Formeel institutioneel	Ruimtelijke ordening verankert de bestemming van grondgebruik in de wet en biedt daarmee handelingsperspectief voor de boeren SK - G (A1)	G	1
Formeel institutioneel	Decentraliseren van milieubeleid SK - G (A1)	G	1
Formeel institutioneel	Voorkeursbeleid voor boeren die bepaalde doelen behalen SK - B (A1)	B	1
Formeel institutioneel	Ingrep / aansturing / confrontatie van de overheid betreffend de agro-industriële input bij landbouw ipv. veestapel SK - B/R (A1)	B/R	1
Formeel institutioneel	Wet- en regelgeving vaststellen voor lange termijn SK-R (A2)	R	1
Formeel institutioneel	Groenfonds bij woningbouw toepassen SK - G (A2)	G	1
Formeel institutioneel	Ambtelijke beweging om de polders dicht te houden (B1)	G	1
Informeel institutioneel	Verscheidenheid bedrijven in Midden-Delfland is groot SK - G (A5)	G	1
Informeel institutioneel	Visie opstellen samen met alle betrokken partijen uit het gebied liefst door middel van fysieke bijeenkomsten SK - G (A4)	G	1
Informeel institutioneel	Betere samenwerking tussen gebiedspartijen en daarmee meer sluiten van kringlopen (bijvoorbeeld tussen stad en ommeland en de (glas)tuinbouw) SK-G (A3)	G	1
Informeel institutioneel	(Verder) ontwikkelen van gezamenlijke waardental/narratief SK-G (A3)	G	1
Informeel institutioneel	Behoud van het Landschap (Veenweide - Grasland) als bindend verhaal SK - G (A1)	G	1
Informeel institutioneel	Gebiedsmakelaar aanwijzen SK-G (A6)	G	1
Informeel institutioneel	Melkveehouder is drager van het gebied SK-G (A6)	G	1
Informeel institutioneel	Van pachter naar partner SK-R (A2)	R	1
Sociaal	Realiseren van creatieve broedplaatsen of ontmoetingsplaatsen zonder te institutionaliseren SK-G (A3)	G	1
Sociaal	Aanwezigheid agrarisch jongeren netwerk SK-B/G (A6)	B/G	1
Sociaal	Aanhaken en publiek betrekken bij onderzoeksprogramma's SK - G (A2)	G	1
Sociaal	Meer dezelfde taal gaan spreken SK-G (A2)	G	1
Sociaal	Meer waardering vanuit consument voor het werk van de boer SK-G/R (A2)	G/R	1
Sociaal	Bewustwording van maatschappij m.b.t. duurzaam voedselsysteem is, mede door corona, toegenomen SK-R (A2)	R	1

Tabel 5.1 - Prioriteiten wat betreft kansen en succesfactoren met een hoog-laag rangschikking

5.2 - Prioriteiten wat betreft obstakels en faalfactoren

Onderstaande tabel geeft een overzicht van obstakels en faalfactoren (N = 50) met een hoog-laag rangschikking op basis van het aantal keren dat een obstakel of factor benoemd is in het totaal van alle interviews (N = 15). Ook wordt

aangegeven op welk schaalniveau dit een rol speelt (B = bedrijfsniveau, G = gebiedsniveau, R = regionaal niveau). Een obstakel / factor die vaker benoemd wordt beschouwen we als hogere prioriteit dan die wat minder vaak benoemd wordt.

Dimensie	Faalfactoren en obstakels (FO) die benoemd zijn in interviews (geanonimiseerd)	Schaalniveau	benoemd
Economisch	Verdienmodel voor de boer FO-B (A3, A5, A6, A2, B1)	B	5
Sociaal	Aanwezige spanningen tussen partijen in het gebied FO-G (A3, A1, A6, A2, B1)	G	5
Economisch	Afhankelijkheid van de (wereld)markt FO-B (A2, A5, A6)	B	3
Economisch	Hoge productie is lastig lokaal af te zetten FO-B/G (A5, A1, A6)	B/G	3
Formeel institutioneel	Beschikbaarheid van grond, grondgebondenheid FO-B/G (A5, A6, A2)	B/G	3
Formeel institutioneel	Gebiedsvisie heeft remmende werking voor innovatie FO-G (A3, A2, B1)	G	3
Sociaal	Meer boeren gaan stoppen en er is geen bedrijfsopvolging FO - G/R (A4, A6, A2)	G/R	3
Sociaal	Focus motivatie bedrijfsvoering ligt op geld verdienen, natuur is bijzaak FO - B (A5, A1, A6)	B	3
Sociaal	Cultuur en aard van mensen Midden-Delfland is op zichzelf, naar binnen gekeerd FO-G (A3, A6, A2)	G	3
Ecologisch	Veel roofdieren in het gebied aanwezig, nadelig voor weidevogels FO-G (A5, A6)	G	2
Ecologisch	Behoud van landschapsbeeld en agrarische functie maken waterpeilbeheer ingewikkeld FO - G (A4, A2)	G	2
Economisch	Lage melkprijs, lastig om rond te komen van enkel productie, focus schaalvergroting FO-B (A5, A6)	B	2
Economisch	Extensieve boeren kunnen nu nog niet meedoen met Planet Proof FO-B/R (A6, A2)	B/R	2
Formeel institutioneel	Onduidelijk beleid/subsidieregeling vanuit de EU/onduidelijkheid nieuwe GLB regeling FO-R (A2, A6)	R	2
Formeel institutioneel	Risico dat wet- en regelgeving vanuit landelijke overheid of EU wijzigt is een onzekere factor FO-R (A2, A6)	R	2
Informeel institutioneel	Personen zijn belangrijker dan institutie. Als trekker wegvallen dan mist continuïteit in bv. een gebiedsproces FO - G (A1, A6)	G	2
Informeel institutioneel	Boeren hebben geen vertrouwen in landelijke overheid FO-R (A5, A6)	R	2
Sociaal	Boer als boosdoener beschouwd wat klimaatverandering betreft FO - R (A2, A4)	R	2
Sociaal	Samenwerking Natuurmonumenten FO-B/G (A5, A1)	B/G	2
Sociaal	Opvolgers of nieuwe boeren met dezelfde visie als de huidige koplopers zijn nodig FO - B/G (A1, A6)	B/G	2
Sociaal	Partijen hebben afwijkende definities op verschillende onderwerpen FO - G (A1, A2)	G	2
Sociaal	Afhankelijkheid van vrijwilligers FO-B (A5, A6)	B	2
Ecologisch	Wat boer indirect voor waterkwaliteit en biodiversiteit, dat staat niet in afvinklijstje van vergunningverlener FO-B(A4)	B	1
Ecologisch	Recreatie zorgt voor verstoring FO-G (A5)	G	1
Ecologisch	Agrarische bedrijfsvoering kan beperkt worden door eigenschappen van ondergrond irt effecten klimaatverandering FO-B/G (A4)	B/G	1
Ecologisch	Aanwezigheid infrastructuur heeft nadelig effect (aanleg A4, de groene boog, vliegveld) FO-G (A5)	G	1
Ecologisch	Extra maatregelen voor NIL werken averechts FO-B (A6)	B	1
Ecologisch	Om het probleem op te lossen is het veen onder water zetten de enige oplossing, slootpeil verhogen heeft geen nut FO-G (A6)	G	1
Ecologisch	Voor meer natuurgrond is soms ook meer dieselverbruik nodig --> meer uitstoot. Dit is tegenstrijdig FO-G (A2)	G	1
Economisch	Gemeentes hebben te weinig financiële middelen door beslissingen vanuit de overheid FO-R (A6)	R	1
Economisch	Het is lastig om bij lokale instanties binnen te komen met streekproducten FO-G (A6)	G	1
Economisch	Door grondaankoop Lely-boerderij is grondprijs enorm gestegen FO-B/G (A6)	B/G	1
Economisch	Meer natuurland is geen ondersteuning van het verdienmodel FO-B (A6)	B	1
Formeel institutioneel	Druk vanuit de steden en dorpen voor uitbreiding woningbouw FO - B/G (A5)	B/G	1
Formeel institutioneel	Gebrek aan perspectief wet- en regelgeving (zoals stikstof en fosfaat) FO-R (A5)	R	1
Formeel institutioneel	Wateroverlastnormering belemmert andere toepassingen FO - R (A4)	R	1
Formeel institutioneel	Geen (duidelijk) beleid vanuit waterschap richting boeren FO-G (A6)	G	1

Formeel institutioneel	Grondstrategie/grondinstrument van gemeente Midden-Delfland is niet duidelijk FO - G (A2)	G	1
Formeel institutioneel	Regie bestemmingsplannen Gem. M-Delfland is onzekere factor voor toekomst m.b.t. zelfvoorzienendheid veehouder FO-B (B1)	B	1
Formeel institutioneel	Wat levert de Omgevingswet op? FO - G (A2)	G	1
Informeel institutioneel	Kosten en voorwaarden cursus Natuurmonumenten voor pachtgrond FO - B (A5)	B	1
Informeel institutioneel	KRW richtlijnen afhankelijk van meerdere partijen FO - R (A4)	R	1
Informeel institutioneel	Nieuwe experimenten worden als bedreiging ervaren FO-G (A3)	G	1
Informeel institutioneel	Sommige partijen stellen altijd hogere/ te hoge eisen waardoor samenwerking belemmerd/kwetsbaar wordt FO - G (A1)	G	1
Informeel institutioneel	Gangbare melkveehouderij heeft een te grote rol m.b.t. gebiedsvisie FO-G (A3)	G	1
Informeel institutioneel	Gangbare melkveehouderij heeft een te grote rol m.b.t. advies vanuit gemeente Midden-Delfland voor investeringsgeld FO-G (A3)	G	1
Sociaal	Boeren hebben een slecht imago gekregen FO-R (A2)	R	1
Sociaal	Vertrouwen in andere ketenpartijen om daadwerkelijk verandering door te voeren FO-G (A3)	G	1
Sociaal	Invloed van agro-industrie (Krachtvoer, kunstmest, geneesmiddelen, brandstof etc.) op de boer FO - B (A1)	B	1
Sociaal	Buurtbewoners zijn eerder tegenstanders van het dichthouden van de polders dan stedelingen FO - G (B1)	G	1

Tabel 5.2 - Prioriteiten wat betreft obstakels en faalfactoren met een hoog-laag rangschikking

5.3 - Koppelkansen binnen en tussen dimensies

Om koppelkansen te identificeren zijn er verschillende mogelijkheden. In deze paragraaf richten wij ons op koppelkansen tussen belangrijke draaiknoppen binnen en tussen dimensies van de transitiebloom. Vanwege het grote aantal kansen en belemmeringen (respectievelijk N = 85 en N = 50) hebben we in dit geval gekozen om per dimensie de belangrijkste draaiknoppen in kaart te brengen (d.w.z. draaiknoppen die 2 of meer keer benoemd zijn in de prioriteiten-analyse

in sectie 5.1). Dit is weergegeven in tabel 5.3. Een draaiknop kan zowel een succesfactor of faalfactor zijn, oftewel kans of belemmering. Tevens zijn per dimensie de draaiknoppen die veel op elkaar lijken bij elkaar geplaatst om te voorkomen. Vervolgens is met pijlen aangegeven welke draaiknoppen in een dimensie verband houden met één of meer draaiknoppen in dezelfde dimensie of in een andere dimensie. De focus ligt dus op koppelkansen binnen en tussen dimensies.

Formeel institutioneel	Informeel institutioneel	Economisch	Sociaal	Ecologisch
Institutionele en bestuurlijke support/commitment op lange termijn > Risico dat wet- en regelgeving vanuit landelijke overheid of EU wijzigt is een onzekere factor	Boeren hebben geen vertrouwen in landelijke overheid of EU	Financiële steun / subsidiering vanuit de gemeente	Reguliere/gangbare boeren over de streep halen met subsidiereregeling; Focus motivatie bedrijfsvoering ligt op geld verdienen, natuur is bijzaak	Weidevogelbeheer; Veel roofdieren in het gebied aanwezig, nadelig voor weidevogels
Meer duidelijkheid over voorwaarden gronduitgifte, grondinstrument, beschikbaarheid van grond, grondgebondenheid en bestemming als landschapsground	Persoonlijk contact met boeren is belangrijk (mail werkt niet)	Verbreding van het boerenbedrijf en verdienmodel; Creëren van nieuw waardemodel (de boer als landschapsbeheerder / transitie voedsellandschap); Extra opbrengsten vanuit kringloopcertificaat, True cost pricing; Ecosysteem-diensten model	Aanwezige spanningen tussen partijen in het gebied; Stimuleren open gesprek tussen belanghebbende partijen over betekenis en invulling van duurzame landbouw, natuur en andere functies in het gebied; Partijen hebben afwijkende definities en perspectieven op verschillende onderwerpen; Meer binding met omwonenden en steden; Contact met andere culturen vanuit de stad; Het verhaal van Midden-Delfland beter zichtbaar maken; Contact boeren en burgers bevorderen (bijv. door organiseren van bijeenkomsten of kunstvormen); Boer als boosdoener beschouwd wat klimaatverandering betreft	Vernatting als maatregel om CO2-reductie te behalen; Behoud van landschapsbeeld en agrarische functie maken waterpeilbeheer ingewikkeld
Gebiedsvisie heeft remmende werking voor innovatie	Personen zijn belangrijker dan institutie. Als trekker wegvallen dan mist continuïteit in bv. een gebiedsproces	Lokale afzet, korte ketens stimuleren; Toegevoegde waarde streekproducten (story telling); Hoge productie is lastig lokaal af te zetten	Beleven van het landschap en recreatie is kernwaarde van Midden-Delfland, verbondenheid met het gebied, recreatie is legitimatie om het gebied open en groen te houden	Natuurinclusieve landbouw en natuurvriendelijke oevers voor waterkwaliteit
	Netwerken gebruiken om kennis en bewustwording te vergroten	Afhankelijkheid van de (wereld)markt; Lage melkprijs, lastig om rond te komen van enkel productie, focus schaalvergroting	Cultuur en aard van mensen Midden-Delfland is op zichzelf, naar binnen gekeerd	Sluiten van mineraal kringlopen
	Verkenningen en pilots met elkaar opzetten en koppelen aan de gebiedsvisie	Deelname On the way to planet proof > extensieve boeren kunnen nu nog niet meedoen	Meer boeren gaan stoppen en er is geen bedrijfsopvolging, opvolgers of nieuwe boeren met dezelfde visie als de huidige koplopers zijn nodig	Extensieve veehouderij
		Samenwerking van tuinbouw- (GPWH) en landbouwsector in het gebied	KPI's bieden duidelijkheid voor betrokken partijen	Niet-kerende grondbewerking in Midden-Delfland
		Grasland is financieel alleen rendabel als je boeren/koeien erop zet: graslandpremie	Afhankelijkheid van vrijwilligers	Aanleg voedselbossen, permacultuur (bv notenbomen)

Tabel 5.3 - Koppelkansen tussen draaiknoppen binnen en tussen dimensies

5.4 - Koppelkansen met aanpalende gebiedstransities

Om het transitiepotentieel van een gebied te bepalen is het van belang om niet alleen naar kansen en belemmeringen te kijken binnen het kader van de beoogde transitie naar landschapsinclusieve landbouw in Midden-Delfland. Ook andere transities in het gebied bepalen de integrale gebiedsopgave, en vanuit dit perspectief kunnen aanpalende deeltransities geïdentificeerd worden die versterkend of belemmerend kunnen werken. In deze paragraaf worden de volgende aanpalende deeltransities, en bijbehorende draaiknoppen, op hoofdlijnen toegelicht: korte keten en stad-platteland relaties, energietransitie, circulaire economie en water-opgaven.

5.4.1 - Korte keten en stad-platteland relaties

Gekoppeld aan de kernwaarden van Cittaslow wil Midden-Delfland haar duurzame voedselproducten lokaal blijven afzetten (RECER, 2017). Korte voedselketens, duurzame innovaties en de combinatie van tradities en moderne technieken kenmerken de productie en het ambacht van Midden-Delfland. Een connectie met het World Horti Center en het Westland biedt kansen voor hoogwaardige teelt van gewassen. Midden-Delfland verbreedt daarmee haar profiel als voedselproducent voor de stad (RECER, 2017).

Afzet van agrarische producten via korte ketens wordt in toenemende mate door beleid en markt gezien als een middel om te komen tot nieuwe verdienmodellen voor agrarische ondernemers en tot versterking van de verbinding tussen de producerende ondernemers en burgers (Venema et al., 2021). Hoewel korte ketens niet het antwoord zijn op alle problemen, kunnen ze wel een serieus onderdeel zijn van een gebiedsgerichte aanpak voor Midden-Delfland. Korte ketens zijn bij uitstek ketens waarin geëxperimenteerd wordt met nieuwe verdienmodellen door agrarisch ondernemers. Individuele boeren, gebiedscoöperaties en online platforms dragen met de ontwikkeling en vermarkting van nieuwe producten bij aan de gewenste omslag van kwantiteit naar kwaliteit; meer agrarische producten en concepten met toegevoegde waarde. Bedrijvigheid en productie zit verweven in het DNA van Midden-Delfland. Bestaande boeren moeten de mogelijkheid behouden om zich te ontwikkelen, mits dit op een circulaire en duurzame manier plaatsvindt (RECER, 2017).

Gemeenten en steden (w.o. Rotterdam, Delft en Den Haag) rondom Midden-Delfland willen ondernemers rond een stad koppelen aan stadsbewoners, zodat die als consument lokaal en duurzaam geproduceerd voedsel kunnen kopen. Steden vergroten het aanbod van streekproducten en versterken de verbinding van de stadsbewoners met voedsel. Dit benadrukt de

regiofunctie en heeft een aantrekkende werking en rol voor de dorpen rond een stad. Steden krijgen meer bekendheid als voedselproducerende stad. De stad geeft zo zelf proactief invulling aan haar beleid, en van de gemeenten eromheen. De relatie tussen omliggende gemeenten, provincie en ondernemers is verbeterd en de gevoelsmatige afstand tussen stad en platteland is verkleind, en tegelijkertijd kunnen er nog extra stappen worden gezet.

De meeste melkveehouders in Midden-Delfland produceren voor FrieslandCampina, een zeer grote speler op de wereldmarkt. Met kleine marges zijn de opbrengsten relatief laag. Hun bedrijfsvoering staat onder druk. De verbinding met de stad biedt een nieuwe kans en mogelijkheid om hogere marges te halen. In Midden-Delfland zijn reeds een aantal ondernemers die al jaren zuivel- en vleesproducten aan de stad leveren, waaronder:

- Coöperatie Delflandshof
- Puur Midden-Delfland
- Kistje vol smaak
- Heerlijk van Dichtbij
- Boeregoed
- (melk)veehouders met eigen boerderijwinkel

Westelijk Holland is afgelopen eeuwen geworden tot een landschap met hoofdzakelijk gras, en waar een koe nog een voedselproduct van kan maken. Het open veenweidelandschap behouden en versterken ligt vast in provinciaal omgevingsbeleid en daar moet ook de Gemeente Midden-Delfland zich aan houden. De vraag of andere vormen van landbouw als akkerbouw of agro-forestry überhaupt een duurzame bijdrage levert aan een robuust landschap wordt niet gesteld hier, en er worden ook geen vergunning voor verleend. Het aanbod van lokaal geproduceerd groente en fruit is dus zeer beperkt aangezien alle Delflandse boeren melkveehouders zijn. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen of er groeipotentie is voor een verdienmodel waarin ook groente en fruit onderdeel van is. Dit zou mogelijk kunnen zijn door de aanleg van voedselbossen of andere vormen van agro-forestry en permacultuur (bv notenbomen). Belangrijk zorgpunt is dat andere vormen van landbouw (zoals agroforestry) meer predators (zoals roofvogels en vossen) naar het gebied kunnen trekken, waardoor het weidevogelbeheer onder druk komt te staan. Van de andere kant zou agro-ecologie de predatordruk kunnen verkleinen omdat door agro-ecologie ook het aandeel prooidieren in het gebied groter kan worden, en daarmee een betere balans tussen predator en prooi gerealiseerd kan worden, wellicht in combinatie met beheersmaatregelen. Vooral in de directe omgeving van boerderijen is dit een optie waardoor het open karakter van het landschap niet per se aangetast wordt.

Regionale en provinciale overheden die rendementsverbetering van de regionale economie willen versterken kunnen zich meer richten op de praktische uitdagingen van ondernemers. Daarmee kan de slagingskans van investeringen vergroot worden en het beperken van leergeld of faillissementen.

5.4.2 - Energietransitie

Midden-Delfland werkt toe naar een energielandschap waarin grondstoffen, afval en biomassa worden ingezet om het gebied zelfvoorzienend in energie te maken (RECER, 2017). Deze energie-opwekking vindt enerzijds plaats vanuit warmte uit de grond, en restwarmte van de kassen van het Westland. Daarnaast zijn nieuwe energiebronnen zoals afval en andere biomassa voor niet-voedsel toepassingen te gebruiken. Afval wordt een grondstof die zowel economisch als milieutechnisch kansen oplevert voor besparingsmogelijkheden (RECER, 2017).

Om te voldoen aan de klimaatdoelen die de Nederlandse overheid zich heeft gesteld, zijn er, gebaseerd op het Klimaatakkoord binnen alle Nederlandse regio's Regionale Energie Strategieën (RES) opgesteld. De RES beschrijft de gezamenlijke ambities op het gebied van energie voor 2030 en vraagt dus om lokale initiatieven en ruimtelijk beleid. Gemeenten baseren hun besluitvorming op de RES. Voor Midden-Delfland geldt de RES Rotterdam Den Haag (2021).

Verschillende gebied-specifieke opgaven kunnen worden geïdentificeerd vanuit de RES. Zo is er de ambitie om binnen de RES-regio 2,8-3,2Twh aan duurzame elektriciteit op te wekken. De focus ligt hier vooral op omzetting van zonne-energie in de stedelijke omgeving. Het 'open landschap' is binnen de RES wel geïdentificeerd als zoekgebied voor mogelijke locaties om wind- of zonne-energie op te wekken. Echter stelt de RES wel duidelijk dat voor duurzame opwekking in de natuur géén draagkracht is vanuit het gebied.

Voor het zoekgebied 'open landschap' stelt de RES dat energieproductie niet concurrerend hoeft te zijn met de huidige agrarische functies, aangezien binnen het gebied ook een bodemdaling- en stikstofopgave ligt. Met name jonge en oude zeekleipolders en droogmakerijen worden benoemd als kansrijk. Veenweidegebied, wat valt onder Bijzonder Provinciaal Landschap, biedt volgens de RES geen landschappelijke draagkracht voor grootschalige zonnevelden. Ook een aanduiding als weidevogelgebied, groene buffer of kroonjuweel erfgoed wordt benoemd als een beperking voor het realiseren van opwekking uit zon (of wind). De RES spreekt wel over mogelijkheden voor zonnevelden in combinatie met nieuwere, natte teelten. Extensieve zonnevelden worden expliciet genoemd in combinatie met het vernatten van het gebied en het beperken

van de agrarische productie. "Wanneer integrale (gebieds)ontwikkeling plaatsvindt, kunnen zonnevelden meegenomen worden" (RES 2021). De RES geeft aan dat dit bevorderlijk zou zijn voor de biodiversiteit binnen het gebied. Kansen die benoemd worden lijken te overlappen met bepaalde sleutelfactoren gerelateerd aan natuurinclusieve landbouw.

Platte daken bij agrarische bedrijven worden ook benoemd als kansrijk voor de productie van zonne-energie. Dit zou een toevoeging kunnen zijn aan het verdienmodel van een natuurinclusieve agrariër. De RES suggereert ook energieopwekking met zonnevelden voor privégebruik op agrarische bedrijven. Dit zou onder enkele specifieke voorwaarden in te passen moeten zijn binnen de ruimtelijke kwaliteit van het landschap.

Verder ligt er in de regio de ambitie om binnen de regio meer gebruik te maken van groengas en groene waterstof. De potentie voor groengasproductie uit vergisting, de standaard gebruikte methode, is volgens de RES vrij laag, 4 Pj verdeeld over de regio (RES 2021). Echter is er ook potentieel voor groengasproductie uit vergassing, tot ongeveer 8Pj. De vraag naar aardgas is vele malen groter dan de potentie voor groengasproductie in de regio, en dus spreekt de RES vooral over groengas als transitiebrandstof. De RES blijft onduidelijk over de ambities op praktisch niveau. Wel wordt een lokaal initiatief benoemd wat groengas produceert uit AGF-reststromen.

In de literatuur worden kansen aangeduid m.b.t. mestvergisting op bedrijfs- of regionaal niveau.

5.4.3 - Carbon farming ofwel Koolstoflandbouw

Wereldwijd staat de vermindering van CO₂-uitstoot hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. De landbouwsector heeft een unieke oplossing om de CO₂-uitstoot te verminderen: namelijk CO₂ uit de lucht vastleggen of vasthouden in de bodem of bomen. Door maatregelen gericht op duurzaam bodembeheer kunnen ze CO₂ langdurig vastleggen in de bodem waarmee zij een bijdrage leveren aan CO₂ vermindering en dus het tegengaan van opwarming van de aarde. Dit heet Carbon Farming ofwel Koolstofboeren.⁵

In veenweidegebieden zorgt een dalende grondwaterstand of en te lage grondwaterstand ervoor dat het veen niet meer onder water staat, en daardoor oxideert. Dit zorgt voor bodemdaling en de uitstoot van broeikasgassen. Omgekeerd geldt hetzelfde, door het grondwaterpeil te verhogen kan de CO₂-uitstoot en bodemdaling gereduceerd worden. De gerealiseerde klimaatwinst kan worden berekend en verhandeld in de vorm van klimaatcredits of koolstofcertificaten.

5 Bron: <https://www.dichterbijdeboerderij.nl/koolstofboeren-of-carbon-farming-hoe-werkt-het/>

Reductie van de broeikasgassenuitstoot uit de Nederlandse veenweiden is een van de maatregelen van de Nederlandse klimaatopgave. In het Klimaatakkoord is hiervoor een besparing van 1 megaton CO₂ in 2030 afgesproken. Veenweiden stoten jaarlijks circa 7 megaton uit, zo'n vier procent van de hele CO₂-uitstoot in Nederland, vergelijkbaar met de uitstoot van twee miljoen auto's. De uitstoot van CO₂ uit veen kan worden beperkt door het grondwaterpeil te verhogen, waardoor het veen aantoonbaar minder oxideert. Via pilots met onder andere de Friese Milieu Federatie, Projecten LTO Noord, Collectief It Lege Midden, Collectief de Noardlike Fryske Wâlden, Wetterskip Fryslân en de Provincie Fryslân is hiervoor een geschikte methodiek ontwikkeld. Deze methodiek, Valuta voor Veen, is eind december 2019 vastgesteld door de Green Deal Nationale Koolstofmarkt. Deze vaststelling maakt de stap van 'pilots' naar 'doen' mogelijk. Toepassing leidt tot uitgifte van verhandelbare koolstofcertificaten (1 certificaat = 1 ton CO₂-reductie) aan grondeigenaren. Het systeem van uitgifte van certificaten aan grondeigenaren wordt inmiddels in Duitsland al succesvol toegepast in het projectgebied 'Moorefuture'. Landelijk projectleider Monique Plantinga: "Wij gaan vanuit dit project samen met grondeigenaren tien Valuta voor Veen gebiedsprojecten in de veenweiden opzetten, kopers aantrekken en koolstofcertificaten verhandelen via regionale koolstofbanken."

De Valuta voor Veen-koolstofcertificaten worden aangeboden op de vrijwillige koolstofmarkt. De verwachting is dat dit tussen de 400 en 700 euro per hectare op kan leveren. Daarnaast is er sprake van maatschappelijke baten. Monique Plantinga: "Naast een nieuwe vorm van inkomsten en naast een bijdrage aan de klimaatdoelen levert de methodiek meer op. Tegengaan van bodemdaling, creëren van betere omstandigheden voor weidevogels, bijdragen aan herstel van biodiversiteit en behoud van cultuurhistorisch veenweidegebied zijn bijvoorbeeld ook baten. Stapeling van inkomsten komt hierdoor ook in beeld. Kortom: investeren in veen loont!"

5.4.4 - Water-opgaven

Water is een belangrijke levensader van Midden-Delfland. Boezemwateren liggen karakteristiek hoger dan het omliggende landschap en zijn de grote verbinders van Midden-Delfland naar het omringende landschap. Het openen van vaarwegen van de vlieten naar omliggende woonwijken zal de waterbeleving en toegankelijkheid van Midden-Delfland versterken. Afvalwaterzuivering vindt plaats in en door het groen en landschap (RECER, 2017).

In het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW) werken gemeente Midden-Delfland, het Hoogheemraadschap van Delfland en LTO Noord samen met 50 boeren in een programma om de afspoeling van voedings- en mestresten van het erf en perceel naar het oppervlaktewater terug te dringen. Daarmee kan de waterkwaliteit in de omgeving verbeterd worden. De DAW-aanpak in Midden-Delfland bestaat uit vijf onderdelen:

- 1 Voorkomen van erfafspoeling
- 2 Duurzaam baggeren en slootschonen
- 3 Kringlooplandbouw
- 4 Onderwaterdrainage
- 5 Aanleg natuurvriendelijke oevers

De kamerbrief water en bodem sturend (MinlenW, 2022) en het klimaatdoel uit het NPLG geven aan dat veenweide vernat moet worden om emissies van CO₂ tegen te gaan, door het verhogen van oppervlaktewaterpeilen tot -40 -20 cm onder het maaiveld. Het Hoogheemraadschap Delfland benadrukt dat het (nog verder) ophogen van oppervlaktewaterpeilen in Midden-Delfland (er zijn namelijk al vrij hoge oppervlaktewaterpeilen = geringe drooglegging) weer kan botsen met andere opgaven, bijvoorbeeld met:

- **Zoetwaterbeschikbaarheid:** Als je bodemdaling en CO₂-emissies wilt voorkomen moet je naast het ophogen van de oppervlaktewaterpeilen ook zorgen dat grondwaterpeilen in de graspercelen worden opgehoogd. De tot nu toe enige statische onderbouwde methode (NOBV) is het aanleggen van actieve waterinfiltratiesystemen in combinatie met oppervlaktewaterpeilverhoging (tussen -40 en -20 cm onder maaiveld). "Deze waterinfiltratiesystemen vragen extra water die we gedurende een droge en warme zomer niet hebben" (Pers. com. Sandra Fraikin, HHS Delfland). Als deze systemen droog komen te staan kan er lucht in de drainagebuizen komen waardoor alsnog oxidatie optreedt en het systeem door ingesloten luchtballen niet meer goed werkt.
- **Wateroverlast:** Het waterschap is verplicht te voldoen aan de wateroverlastnormering waarvan de kaders door de provincie worden opgesteld, en die is afgestemd op de functie landbouw. Het is nu al moeilijk om aan de wateroverlastnormering te voldoen. Door verder te vernatten wordt dat nóg lastiger.
- **Waterkwaliteit:** Door het verhogen van het oppervlaktewaterpeil, eventueel in combinatie met een waterinfiltratiesysteem, vindt in eerste instantie uitspoeling van nutriënten plaats en verweking en afkalving van oevers. Dat laatste geeft extra baggeraanwas en dus ook weer extra nutriënten in het oppervlaktewater. Met 2027 voor de KRW in het vooruitzicht wordt dat lastig.

6, 7 Deze paragraaf is afkomstig van de website: <https://www.naturetoday.com/nl/nl/nature-reports/message/?msg=25991>

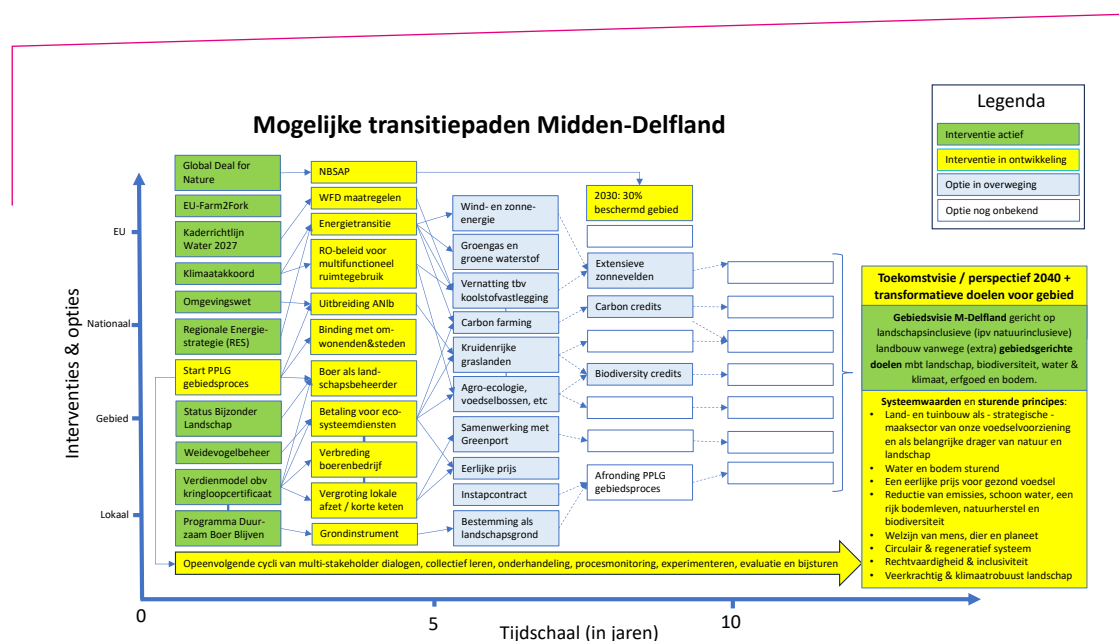
8 Bron: <https://agrarischwaterbeheer.nl/content/duurzaam-boer-blijven-midden-delfland>

5.5 - Mogelijke transitiepaden Midden-Delfland + nationaal niveau

Elk transitiepad heeft een koers en richting nodig, maar rekening houdend met een hoge mate van complexiteit en onzekerheid is het vaak moeilijk om een concreet eindpunt te definiëren. Voor sturing en collectieve besluitvorming is het daarom raadzaam om een gezamenlijk kompas of gedeelde visie te ontwikkelen gebaseerd op een gedeelde waardenbasis, sturende principes en gebiedsgerichte (transformatieve) doelen. Deze combinatie van waarden, principes en doelen kan gedurende het gebiedsproces als leidraad dienen bij strategieontwikkeling, beleid, bestuur en besluitvorming, en de afweging van interventies en opties. Voor Midden-Delfland baseren wij ons hoofdzakelijk op de systeemwaarden en sturende principes die in hoofdstuk 2 zijn gedefinieerd, in combinatie met de gebiedsvisie voor Midden-Delfland, waarin bewust gekozen is voor landschapsinclusieve (ipv natuurinclusieve) landbouw vanwege (extra) gebiedsgerichte doelen met betrekking tot landschap, biodiversiteit, water & klimaat, erfgoed en bodem. Deze combinatie van systeemwaarden, sturende principes en gebiedsgerichte doelen is gevisualiseerd in figuur 5.5. Hierbij is de gebiedsvisie 2025 voor Midden-Delfland een belangrijke output van een collectief proces met gebiedspartijen, maar een dergelijke gebiedsvisie moet altijd aangepast kunnen worden door het leren van de uitkomsten van eerdere activiteiten en door veranderingen

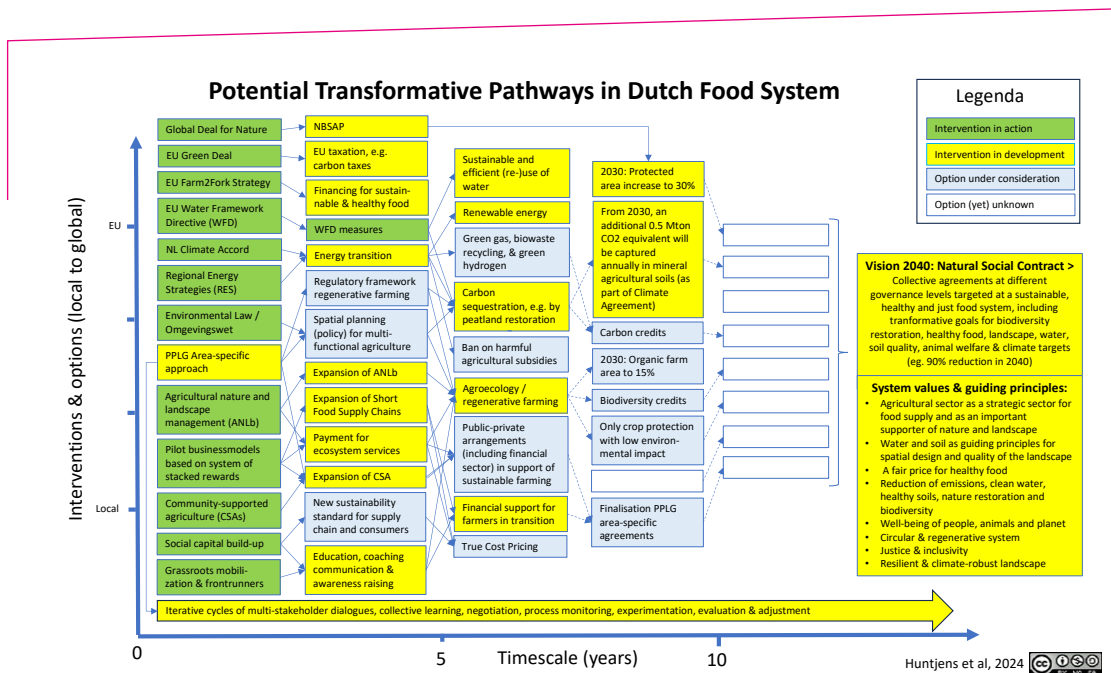
in externe factoren mee te nemen. Zo geven verschillende gebiedspartijen aan dat het huidige RO-beleid belemmerend kan werken voor innovatie en de benodigde transitieruimte die nodig is voor het PPLG-gebiedsproces in de komende jaren. De gebiedsvisie en bijbehorend RO-beleid van Midden-Delfland kan dan ook niet als eindpunt worden genomen voor mogelijke transitiepaden, en dient eventueel aangepast te kunnen worden als onderdeel van het PPLG gebiedsproces. In figuur 5.5 staan de toekomstvisie en transformatieve doelen voor het gebied (in geel) dan ook nog niet geheel vast.

Belangrijke opmerking bij figuur 5.5 is dat transitiepaden geen lineaire processen zijn, maar gekenmerkt worden door complexiteit, onzekerheid en non-lineaire feedback loops. Dit vergt adaptieve planning en reflexieve processen om met deze complexe vraagstukken en onzekerheden om te gaan. Adaptief management is een systematisch en reflexief proces om beleid en praktijk te verbeteren, door het leren van de uitkomsten van eerdere activiteiten en door veranderingen in externe factoren mee te nemen. In figuur 5.5 wordt dit weergegeven door de gele pijl van begin tot eind, waarin het belang wordt benadrukt van opeenvolgende cycli van multi-stakeholder dialogen, collectief leren, onderhandeling, procesmonitoring, experimenteren, evaluatie en bijsturing. Voor meer details zie ook hoofdstuk 7 over dialoog, onderhandeling en reflexieve monitoring.

Huntjens et al, 2024

Figuur 5.5 - Mogelijke transitiepaden voor Midden-Delfland.

Figuur 5.6 - Mogelijke transitiepaden voor de transitie naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem op nationaal niveau (Huntjens et al., 2024)

In figuur 5.5 staan tevens belangrijke draaiknoppen en interventies (op basis van de prioriteitenanalyse in deze studie) die zijn gepositioneerd op een tijdschaal, en verdeeld in vier categorieën: 1) In uitvoering/actief, 2) In ontwikkeling, 3) In overweging, 4) Nog onbekend. In dit overzicht is rekening gehouden met aanpalende deeltransities, en bevat draaiknoppen met betrekking tot de klimaat- en energietransitie, watertransitie, korte keten en circulaire economie. Deze visualisatie in figuur 5.5 laat zien dat draaiknoppen onderling afhankelijk kunnen zijn (zowel ruimtelijk als temporeel), en dat verschillende draaiknoppen en paden een co-evolutionair karakter kunnen hebben, oftewel ze kunnen elkaar sterk beïnvloeden, dan wel elkaar versterken of belemmeren. Daarbij geldt dat veel draaiknoppen afhankelijk zijn van specifieke processen of omstandigheden, zoals wetgevingsprocessen, tijdsverloop, marktwerking of consumentengedrag.

Wanneer we kijken naar aanpalende deeltransities, dan komen 1) korte ketens, 2) recreatie en beleving van het landschap, 3) peilbeheer en vernatting in combinatie met koolstoflandbouw (onderdeel van klimaatakkoord), 4) biogas, 5) groene waterstof, en 6) hernieuwbare energie als concrete draaiknoppen naar voren wat betreft Midden-Delfland. Hierbij spelen een aantal cruciale vraagstukken, zoals bij welk waterpeil of bij welke mate van vernatting er nog steeds koeien in

de wei kunnen lopen, op welke manier recreatie, korte keten, biodiversiteitsherstel, koolstoflandbouw, biogas, groene waterstof, en hernieuwbare energie onderdeel kunnen worden van het verdienmodel van boeren, bijvoorbeeld in de rol van landschapsbeheerder in aanvulling op de rol van voedselproducent, en op welke manier deze functies in de ruimtelijke ordening passen zodat deze functies elkaar kunnen versterken, en/of zonder dat andere functies en beleving van het landschap hieronder komen te lijden. Deze vraagstukken zijn gebaat bij een helder ruimtelijkeorderingsbeleid dat ruimte biedt voor multi-functioneel ruimtegebruik, en meer in het bijzonder voor multi-functionele landbouw, zodat (agrarische) ondernemers en andere gebiedspartijen kunnen toewerken naar een nieuw maatschappelijk verdienvermogen op basis van meervoudige waardecreatie, en gericht op brede welvaart.

De mogelijke transitiepaden voor Midden-Delfland staan niet op zichzelf, en worden mede bepaald door top-down beleid en belangrijke bottom-up processen. Het is daarom belangrijk om mogelijke transitiepaden op verschillende schaalniveaus te bekijken, om op deze manier de bewegingsruimte binnen een gebiedsgerichte aanpak te kunnen bepalen. Voor de transitie naar een duurzaam, gezond en eerlijk voedselsysteem zijn op nationaal niveau mogelijke transitiepaden in kaart gebracht (Zie figuur 5.6), als onderdeel van het NWA Programma Transitie naar een Duurzaam Voedselsysteem (NWA-TDV).

Actor-specifieke transitiebloemen & mogelijkheden voor samenwerking (TBA Fase 3)

Fase 3 van de Transitiebloem-aanpak is gericht op de volgende twee resultaten: (a) actor-specifieke transformatiebloemen (zie paragraaf 6.1), en (b) het identificeren van opties voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking. (zie paragraaf 6.2).

Voor elke individuele organisatie (van boer tot ministerie) is het belangrijk om vanuit een systeem bril te bepalen welke interventies of opties ze tot hun beschikking hebben, of waar ze invloed op kunnen uitoefenen door samenwerking of onderhandeling, als onderdeel van hun beïnvloedings-strategie. Dit gaat dus een stuk verder dan een reguliere stakeholder-analyse, omdat in deze fase naar ook naar onderlinge verhoudingen en (machts-)posities in het krachtenveld gekeken wordt. In de literatuur wordt dit vaak een politiek-economische analyse of een krachtenveldanalyse genoemd (Huntjens, 2021; Huntjens et al., 2024). Per interventie kunnen actoren bovendien verschillende rollen, ambities of beïnvloedings-mechanismen hebben. Deze differentiatie per actor is daarom een belangrijke aanvulling op een standaard stakeholderanalyse.

De onderzoeksresultaten die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd kunnen actoren helpen bij:

- Strategische afstemming van beleid en praktijk
- Positiebepaling in maatschappelijke transitie/transformatie
- Waar zit hindermacht en verandermacht?
- Waar zit bewegings- en onderhandelingsruimte?
- Wat zijn mogelijkheden voor samenwerking, meervoudige waardencreatie, coalitie-vorming en/of bewegingsopbouw?

6.1 - Actor-specifiek transitiebloemen

In dit hoofdstuk worden de actor-specifieke transitiebloemen gepresenteerd die zijn ontwikkeld op basis van 20 interviews en een multi-stakeholder validatie-workshop met betrokken partijen op 13 maart 2023 in Midden-Delfland. Dit omvat in totaal negen actor-specifieke transitiebloemen⁹:

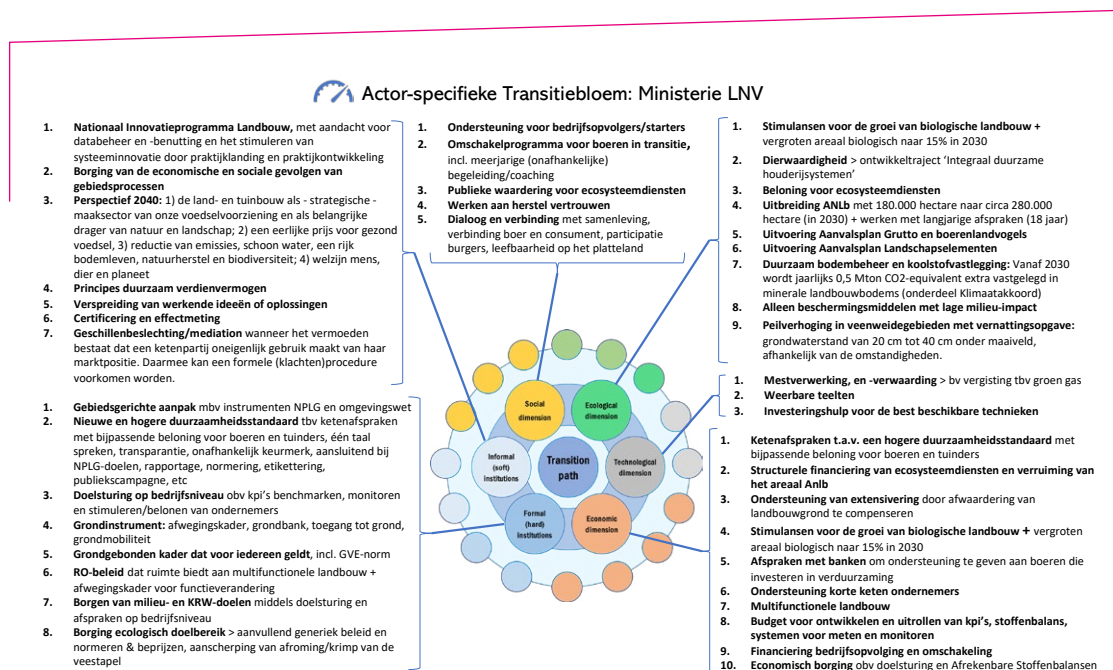
- 1 **Midden-Delflandse boeren (Figuur 6.1)**, op basis van 8 bilaterale interviews en de multi-stakeholder workshop in Midden-Delfland (13 maart 2023) met gangbare, biologische en kringloopboeren uit Midden-Delfland, inclusief de volgende boeren: Arie en Bas van den Berg, Arnold van Adrichem, Corné van Leeuwen, Gertjan Hooijmans, Dirk Gravesteyn, Peter de Vette, Hans en Stijn van Adrichem, Jeroen van der Kooij, Johan Oosthoek, en Bas de Groot. Hierbij is het belangrijk om te vermelden dat elke boer op een andere manier bezig kan zijn met de interventies en opties die in kaart zijn gebracht. Er is geen 'one-size-fits-all' maatregel: Waar de een eerder iets met weidevogelbeheer doet, heeft de ander een voorkeur voor kruidenrijke akkerranden. Het is belangrijk dat er ruimte en ondersteuning is voor verschillende voorkeuren.
- 2 **Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) (Figuur 6.2)**, op basis van interview met Tim Verhoef en Peter Munters
- 3 **Provincie Zuid-Holland (Figuur 6.3)**, op basis van interviews met Hans Bor, Bert Mens, Jasper Dijkema en de multi-stakeholder workshop in Midden-Delfland (13 maart 2023)
- 4 **Gemeente Midden-Delfland (Figuur 6.4)**, op basis van interviews met Kees Boks en Ingrid ter Woorst en de multi-stakeholder workshop in Midden-Delfland (13 maart 2023)

⁹ Dit omvat niet alle actoren/belanghebbenden in het krachtenveld van Midden-Delfland, omdat niet alle partijen beschikbaar waren voor een diepte-interview.

- 5 **Hoogheemraadschap van Delfland (Figuur 6.5)**, op basis van interviews met Sandra Fraikin
- 6 **Natuurmonumenten (Figuur 6.6)**, op basis van interview met Dirk Kunst en Willemijn Nagel
- 7 **Friesland Campina (Figuur 6.7)**, op basis van interview met Ruth Ijspeert
- 8 **Triodos Bank (Figuur 6.8)**, op basis van interviews met Triodos Bank, en gebaseerd op Huntjens et al. (2023)
- 9 **Greenport West-Holland (Figuur 6.9)**, op basis van interviews en literatuurstudie uitgevoerd als onderdeel van het project Transitiebloem-aanpak Greenport West-Holland (Boutkan et al., 2024)

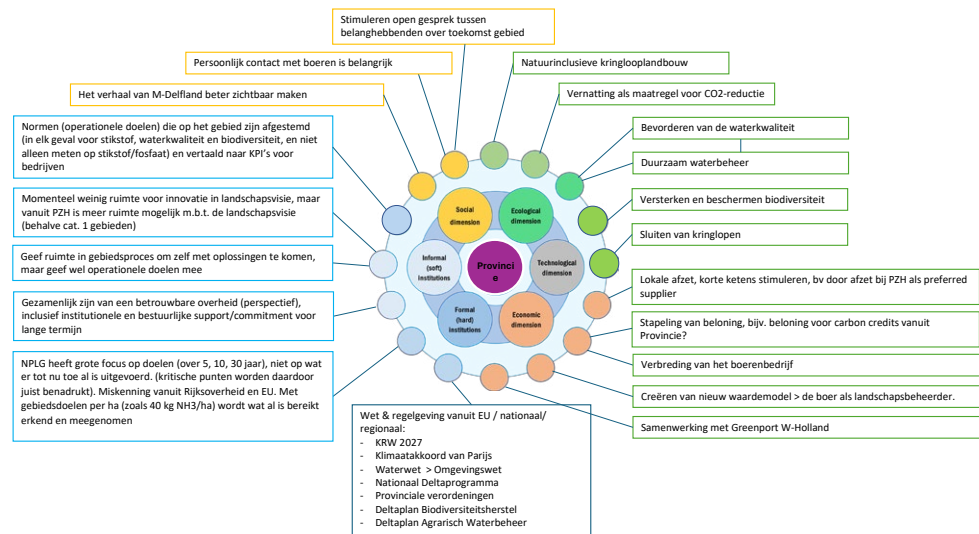
Figuur 6.1 - Actor-specifieke transitiebloem Delflandse boeren, op basis van 8 interviews en workshop met gangbare, biologische en kringloopboeren uit Midden-Delfland

Figuur 6.2 - Actor-specifieke transitiebloem Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), op basis van interview met Tim Verhoef en Peter Munster

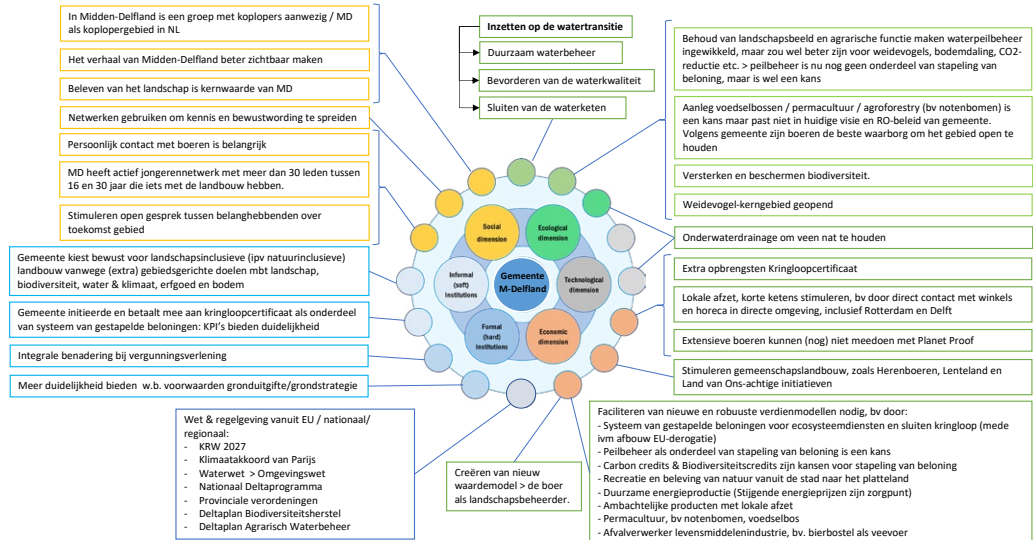
Transitiebloem: Provincie Zuid-Holland

Figuur 6.3 - Actor-specifieke transitiebloem Provincie Zuid-Holland, op basis van interviews met Hans Bor, Bert Mens en Jasper Dijkema

Transitiebloem Gemeente Midden-Delfland

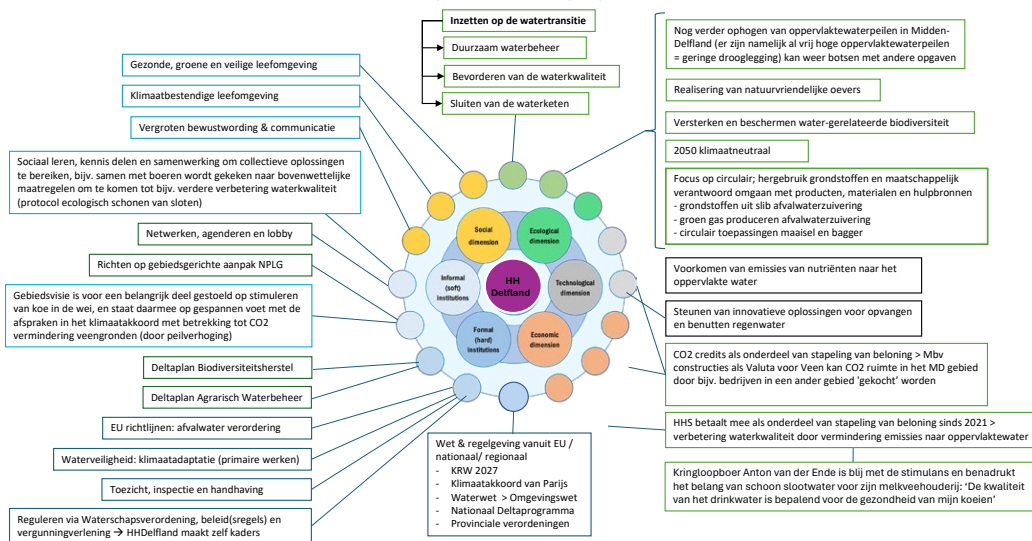

Figuur 6.4 - Actor-specifieke transitiebloem Gemeente Midden-Delfland, op basis van interview met Kees Boks en Ingrid ter Woort en de multi-stakeholder workshop in Midden-Delfland (13 maart 2023)

Transitiebloem: Hoogheemraadschap van Delfland

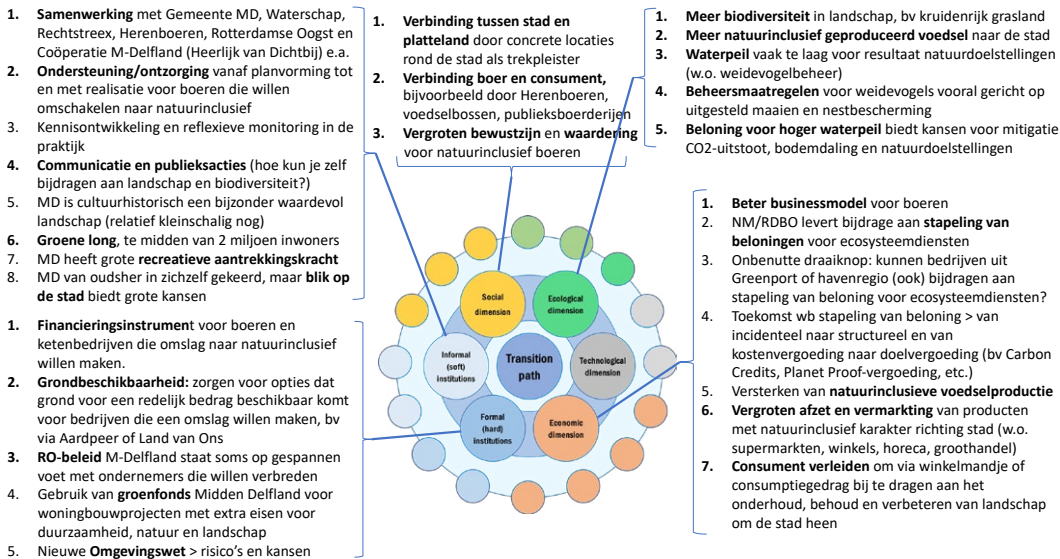
Transitie naar landschapsinclusieve kringlooplandbouw

Figuur 6.5 - Actor-specifieke transitiebloem Hoogheemraadschap van Delfland, op basis van interviews met Sandra Fraikin (zie ook paragraaf 5.4.4 over water-opgaven)

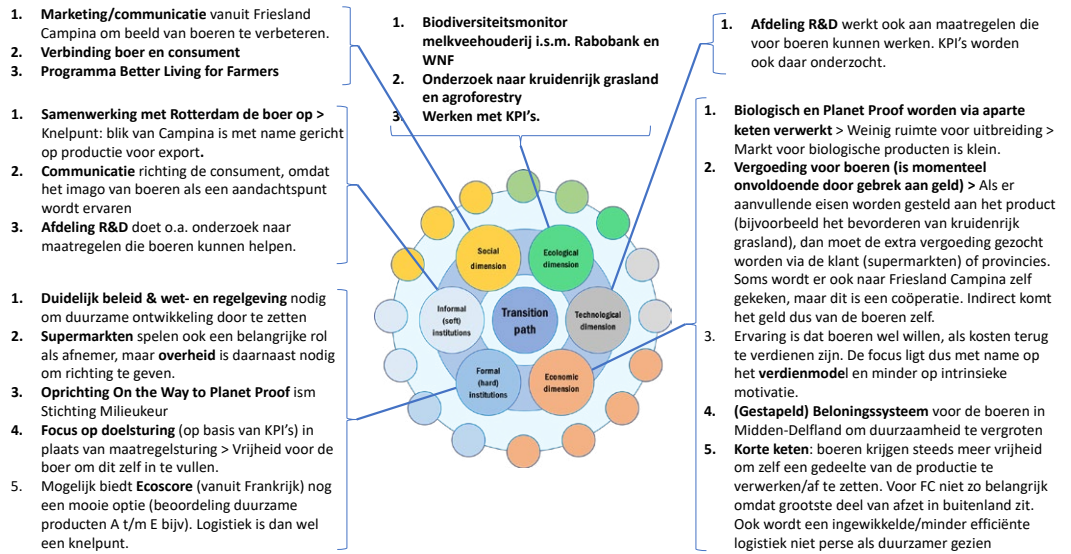
Actor-specifieke Transitiebloem: Natuurmonumenten

Figuur 6.6 - Actor-specifieke transitiebloem Natuurmonumenten op basis van interview met Dirk Kunst en Willemijn Nagel

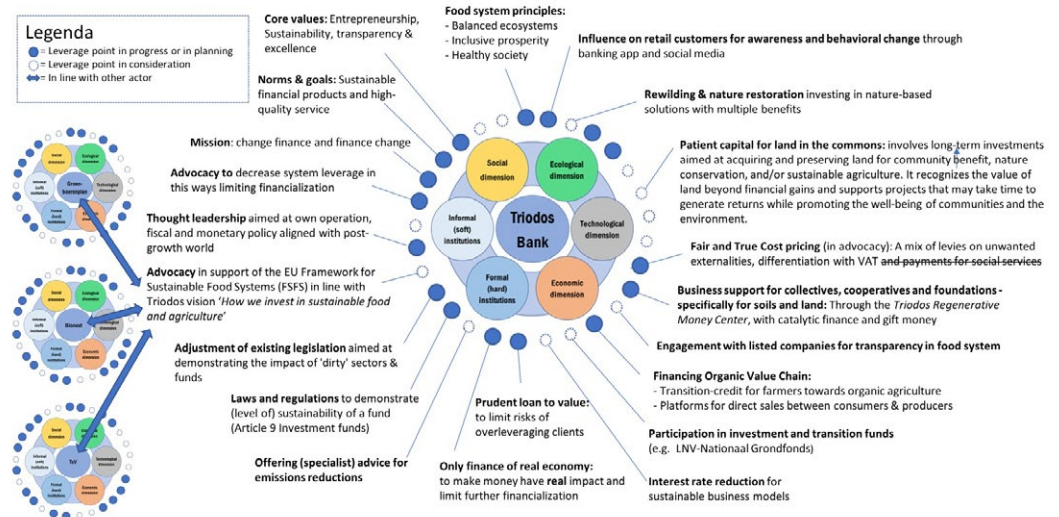
Actor-specifieke Transitiebloem: Friesland Campina

Figuur 6.7 - Actor-specifieke transitiebloem Friesland Campina obv interview met Ruth Ijspeert

Triodos Bank: Actor-specific transformation flower for food system

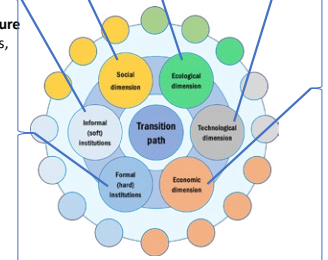

Figuur 6.8 - Actor-specifieke transitiebloem Triodos Bank, op basis van interviews met Triodos Bank, en gebaseerd op Huntjens et al. (2023)

Transitiebloem Circulaire & Duurzame Greenport West-Holland

- Social impacts of SFSCs:** i) Social interaction, trust, social embeddedness; ii) Sense of community; and iii) Increased knowledge leading to behavioural change
- Multi-actor, co-creation, and transdisciplinary approaches** that facilitate the creation of collective solutions
- Multi-actor, co-creation, and transdisciplinary approaches**
- Area-specific approach**
- Good reputation, image and identity**
- Information management (co-production, supply, exchange, use)**
- Socially just and fair labor conditions**
- Policies and targets for energy transition in horticulture**
- Government support** is vital for awareness campaigns, training activities, providing financing for R&D, cluster organization, supporting radical innovations by increasing the availability of relevant knowledge and creating a level playing field.
- Proper regulatory framework**, e.g. for circularity, waste biomass management, bio-economy, and organic agriculture that contributes to achieving environmental objectives
- EU policies that enable SFSC's**, e.g. beneficial policies are Quality Policies, trading rules, organic regulations and financial incentives
- Agroecology / regenerative farming**, improving both environmental sustainability (biodiversity and ecosystem services) and socio-economic conditions (food accessibility, participation and empowerment, and fair prices)
- Energy transition in horticulture:** Diminishing greenhouse gas emissions, energy saving technologies (storage of heat, cogenerators), geothermie, kennis over besparing per m3 kas, gebruik led licht, collective heat network and an all-electric approach
- Short Food Supply Chains (SFSCs)**
- Zero plastic waste**
- (Bio)Waste (recycling)**, e.g. from tomato and pepper crops as a new source of renewable energy
- Compost and green fertilizer production**
- ICT & digitalization 'hubs'** will allow information and communication technologies to reach each link in the chain
- Sustainable and efficient (re-)use of water**
- Circular Economy model of production and consumption** that contrasts with linear models and aims at the efficient use of resources through waste minimization, long-term value retention, a reduction of primary resources, and closed loops of products, product parts, and materials within the boundaries of environmental protection and socioeconomic benefits.
- Economic sustainability of Short Food Supply Chains**, including competitiveness and economic viability of food chains, distribution costs, efficient use of and contribution to resources (including human ones), creation of jobs and income
- Adoption of sustainable development/business models:** one which makes it possible to produce more food and energy with fewer fossil fuels, low pollutant gas emissions and minimal solid waste.

Figuur 6.9 - Transitiebloem gericht op de Circulaire en Duurzame Greenport West-Holland, op basis van interviews en literatuurstudie die zijn uitgevoerd als onderdeel van het project Transitiebloem-aanpak Greenport West-Holland (Boutkan et al., 2024)

Actor-specifieke transitiebloemen in relatie tot elkaar

Outputs:

- Positiebepaling in maatschappelijke transitie/transformatie
- Waar zit hindernacht en verandermacht?
- Waar zit bewegings- en onderhandelingsruimte?
- Wat zijn mogelijkheden voor samenwerking, meervoudige waardecreatie, coalitievorming en/of bewegingsopbouw?

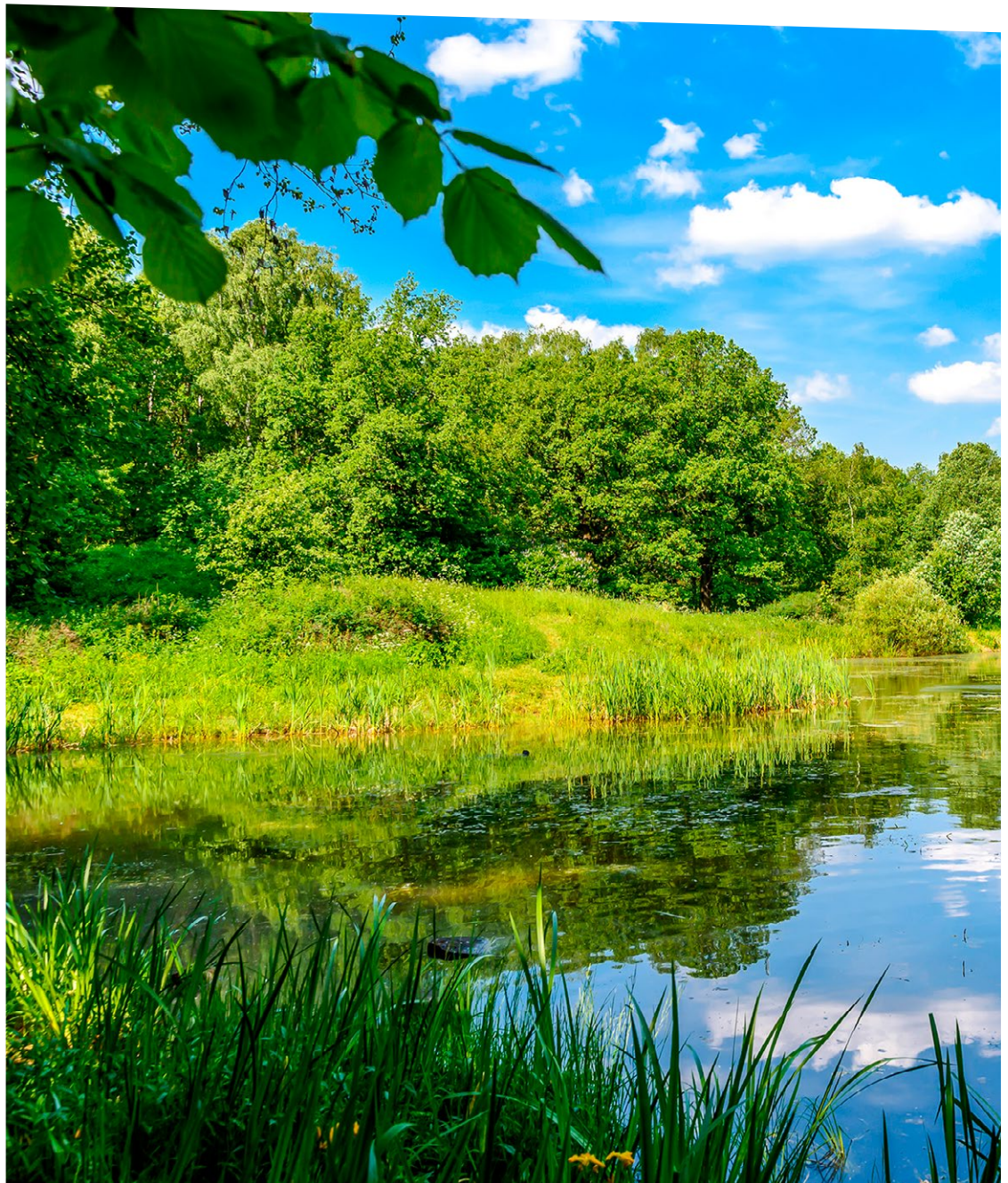
Figuur 6.10 - Actor-specifieke transitiebloemen in relatie tot elkaar met als doel om opties voor meervoudige waardecreatie en effectieve samenwerking in kaart te brengen

6.2 - Mogelijkheden voor effectieve samenwerking

Door actor-specifieke transitiebloemen in relatie tot elkaar te plaatsen is het mogelijk om opties voor meervoudige waardencreatie en effectieve samenwerking in kaart te brengen. Zie figuur 6.10

In onderstaand schema (Tabel 6.2) worden per dimensie de interventies uitgelicht waarop een hoge mate van consensus of overlap in interventies bestaat, en daarmee een mogelijkheid voor - of versterking van - effectieve samenwerking. Per actor staat aangegeven of de interventie expliciet benoemd staat in de actor-specifieke transitiebloem. Dit betekent dat de desbetreffende actor een rol voor zichzelf ziet op deze interventie. In het geval de positie nog niet duidelijk is wordt dit weergegeven met een vraagteken. In aanvulling op onderstaande tabel kunnen ook opties voor meervoudige waardencreatie naar voren komen door koppelkansen binnen en tussen verschillende dimensies (Zie Tabel 5.3

- Koppelkansen tussen draaiknoppen binnen en tussen dimensies). De koppelkansen die reeds in hoofdstuk 5 zijn geïdentificeerd zijn niet meegenomen in onderstaande tabel. Uit hoofdstuk 5 blijkt vooral de potentie om vanuit de blik van meervoudige waardencreatie en een nieuw model voor waardencreatie naar het verdienvermogen op bedrijfsniveau en op gebiedsniveau te kijken. Hierbij wordt zowel het verbeteren van de ecologische duurzaamheid (biodiversiteit, ecosysteemdiensten, bodem- en waterkwaliteit en klimaatdoelen) als de sociaal-economische omstandigheden (toegankelijkheid van betaalbaar, gezond en duurzaam voedsel, verbreding boerenbedrijf met zorg- of recreatiefuncties, korte keten, stad-plattelandrelaties, publieksparticipatie, en eerlijke prijzen, etc.) en institutionele aspecten (betrouwbare overheid, duidelijke regelgeving, normering en beprijzing, toekomstperspectief en beleidsondersteuning voor de lange termijn, etc) meegenomen.

	Delflandse Boeren	Ministerie LNV	Provincie Z-Holland	Gemeente MD	HHS Delfland	Natuurmonumenten	Friesland Campina	Triodos Bank	Greenport W-Holland
Economische dimensie									
Geschiedte en robuuste verdienmodellen; Nieuw model voor waardencreatie; Boer als landschapsbeheerder; Economisch borging obv doelsturing, systeem van gestapelde beloning en afrekenbare Stoffenbalansen	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lokale afzet, korte ketens stimuleren, versterking stad-platteland relaties MRDH	+	+	+	+	?	+	?	+	?
Een eerlijke prijs voor gezond en duurzaam voedsel uit eigen regio	+	+	+	+	?	+	?	+	+
Formele institutionele dimensie (beleid, wet- en regelgeving)									
Gebiedsgerichte aanpak mbv instrumenten NPLG en omgevingswet	+	+	+	+	+	+	?	+	+
RO-beleid dat ruimte biedt aan multifunctionele duurzame landbouw + afwegingskader voor functieverandering	+	+	+	+	?	+	?	+	?
Borgen van milieu- en KRW-doelen middels doelsturing en afspraken op bedrijfsniveau; Doelsturing op bedrijfsniveau obv kpi's benchmarken, monitoren en stimuleren/belonen van ondernemers	+	+	+	+	+	+	?	+	?
Grondgebonden kader dat voor iedereen geldt, incl. GVE-norm en grondinstrument mbt afwegingskader, groundbank, toegang tot grond, grondmobiliteit, zorgen voor opties dat grond voor een redelijk bedrag beschikbaar komt voor bedrijven die een omslag willen maken	+	+	+	+	+	+	?	+	?
Informele institutionele dimensie (normen, waarden, dagelijkse omgang, samenwerkingsvormen en ongeschreven regels)									
In Midden-Delfland is een groep met koplopers aanwezig; MD als koplopergebied in NL; Het verhaal van Midden-Delfland beter zichtbaar maken	+	+	+	+	+	+	?	+	?
Beleven van het landschap is kernwaarde van MD	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Midden-Delfland van oudsher in zichzelf gekeerd, maar blik op de stad biedt grote kansen	+	+	+	+	?	+	?	?	?
Midden-Delfland heeft actief jongerenennetwerk met meer dan 30 leden tussen 16 en 30 jaar die iets met de landbouw hebben; Netwerken gebruiken om kennis en bewustwording te spreiden	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Sociale dimensie									
Omschakelprogramma voor boeren in transitie, incl. meerjarige (onafhankelijke) begeleiding/coaching; Ondersteuning voor bedrijfsopvolgers/starters	+	+	+	+	+	+	?	+	+
Dialogo en verbinding met samenleving, verbinding boer en consument, participatie burgers, stimuleren open gesprek tussen belanghebbenden over toekomst gebied, sociaal leren, kennis delen en samenwerking om collectieve oplossingen te bereiken	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Verbinding boer en consument, bijvoorbeeld in de vorm van recreatie of zorg bij de boer, korte keten (door maaltijdpakketten of anderszins), gemeenschapslandbouw en burgerboerderijen (CSAs)	+	+	+	?	?	+	?	?	?
Ecologische dimensie									
Sluiten van mineraal kringlopen, o.a. door zelf eiwit te produceren	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Versterken en beschermen van biodiversiteit	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Bevorderen van de waterkwaliteit	+	+	+	+	+	+	?	+	+
Duurzaam bodembeheer, vernetting en koolstofvastlegging	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Aanwezigheid van integrale ruimtelijke ordening & landschaps-inrichting gericht op optimalisatie van ecosysteemdiensten in het gebied	+	+	+	+	+	+	?	+	+
Technologische dimensie									
Mestverwerking, en -verwaarding > bv vergisting tbv groen gas	+	+	+	+	+	?	?	?	+
Investeringshulp voor de best beschikbare technieken	+	+	+	+	+	?	+	?	+
Onderwaterdrainage om veen nat te houden	?	+	+	+	+	?	+	?	?
Steunen van innovatieve oplossingen voor opvangen en benutten regenwater	+	+	+	+	+	?	+	?	+

Tabel 6.2 - Mogelijkheden voor effectieve samenwerking

6.3 - Verder onderzoek naar mogelijkheden voor samenwerking

In aanvulling op tabel 6.2 zijn er meer mogelijkheden voor samenwerking, maar dit zijn opties waar nog geen duidelijk consensus over bestaat en/of die nog verder onderzoek behoeven.

We benoemen specifiek de volgende onderwerpen die verder onderzoek vergen:

- **Mogelijkheden voor hernieuwbare energie:**

Het 'open landschap' is binnen de Regionale Energiestrategie (RES) geïdentificeerd als zoekgebied voor mogelijke locaties om wind- of zonne-energie op te wekken. Echter stelt de RES wel duidelijk dat voor duurzame opwekking in de natuur géén draagkracht is. De RES spreekt wel over mogelijkheden voor zonnevelden in combinatie met nieuwere, natte teelten. Extensieve zonnevelden worden expliciet genoemd in combinatie met het vernatten van het gebied. De RES geeft aan dat dit bevorderlijk zou zijn voor de biodiversiteit binnen het gebied. Kansen die benoemd worden lijken te overlappen met bepaalde sleutelfactoren gerelateerd aan natuurinclusieve landbouw. Platte daken bij agrarische bedrijven worden ook benoemd als kansenbiedend voor productie van zonne-energie. Dit zou een toevoeging kunnen zijn aan het verdienmodel van een natuurinclusieve agrarier. De RES suggereert ook energieopwekking met zonnevelden voor privégebruik op agrarische bedrijven. Dit zou onder enkele specifieke voorwaarden in te passen moeten zijn binnen de ruimtelijke kwaliteit van het landschap.

- **Mogelijkheden voor koolstoflandbouw:**

De kamerbrief water en bodem sturend (MinlenW, 2022) en het klimaatdoel uit het NPLG geven aan dat veenweide vernat moet worden om emissies van CO₂ tegen te gaan, door het verhogen van oppervlaktewaterpeilen tot -40 -20 cm onder het maaiveld. De verhoging van het waterpeil en vernattingsopgaven (vanuit klimaatbeleid) wordt in Midden-Delfland als bedreiging ervaren voor agrarisch landgebruik, maar kan voordelen hebben voor weidevolgels, bodemdaling, en koolstofvastlegging. Op dit moment is vernatting en koolstofverslaglegging nog geen onderdeel van stapeling van beloning, maar dit zou een kans kunnen zijn door middel van koolstoflandbouw. De gerealiseerde klimaatwinst kan worden berekend en verhandeld in de vorm van klimaatcredits of koolstofcertificaten. Of dit een realistisch optie is voor Midden-Delfland vergt verder onderzoek.

- **Mogelijkheden voor groengas en groene waterstof:**

De potentie voor groengasproductie uit vergisting, de standaard gebruikte methode, is volgens de Regionale Energiestrategie (RES) vrij laag, 4 PJ verdeeld over de

regio (RES 2021). Echter is er ook potentieel voor groengasproductie uit vergassing, tot ongeveer 8PJ. De vraag naar aardgas is vele malen groter dan de potentie voor groengasproductie in de regio, en dus spreekt de RES vooral over groengas als transitiebrandstof. De RES blijft onduidelijk over de ambities op praktisch niveau. Wel wordt een lokaal initiatief benoemd wat groengas produceert uit AGF-reststromen. In de literatuur worden kansen aangeduid m.b.t. mestvergisting op bedrijfs- of regionaal niveau.

- **Mogelijkheden voor agro-ecologie:**

De aanleg van voedselbossen of andere vormen van agro-forestry en permacultuur (bv notenbomen) bieden mogelijkheden om zowel het boerenbedrijf te verbreden als voor het realiseren van biodiversiteitsherstel en ecosysteemdiensten. Echter, die ontwikkel- en innovatieruimte is momenteel niet aanwezig in Midden-Delfland omdat vanuit gemeentelijk RO-beleid gestuurd wordt op de koe in de wei en openhouden van het landschap, en geen vergunningen worden verstrekt voor andere vormen van landbouw. Belangrijk zorgpunt is dat andere vormen van landbouw (zoals agro-forestry) meer predators (zoals roofvogels en vossen) naar het gebied kunnen trekken, waardoor het weidevogelbeheer onder druk komt te staan. Van de andere kant zou agro-ecologie de predatordruk kunnen verkleinen omdat door agro-ecologie ook het aandeel prooidieren in het gebied groter kan worden, en daarmee een betere balans tussen predator en prooi gerealiseerd kan worden, wellicht in combinatie met beheersmaatregelen. Ook de openheid van het landschap kan behouden worden door bijvoorbeeld kijklijnen en andere maatregelen wat betreft landschapsinrichting die slimme integratie van agro-ecologie in het open landschap mogelijk kunnen maken. Vooral in de directe omgeving van boerderijen is dit een optie waardoor het open karakter van het landschap niet per se aangetast hoeft te worden. Deze mogelijkheden voor agro-ecologie vergen verder onderzoek.

- **Mogelijkheden voor sociale innovatie en verbinding boer en consument:**

Voorbeelden van sociale innovaties binnen de voedseltransitie zijn voedselnetwerken, burgerboerderijen, gemeenschapslandbouw en korte keten initiatieven, waarin boeren en consumenten samen zorgdragen voor hun eigen voedsel, zonder tussenkomst van groothandel en supermarkten (Huntjens, 2019). Sommige van deze sociale innovaties hebben als doel om de verbinding tussen burgers en boeren directer en hechter te maken, of om voedselkilometers te reduceren (minder transport = minder CO₂-uitstoot), of om duurzamer te produceren en om voedselverspilling tegen

te gaan door betere afstemming tussen producent en consument (Huntjens, 2019). Er zijn reeds initiatieven in Midden-Delfland die de verbinding tussen boer en consument versterken, maar verder onderzoek is nodig naar mogelijkheden om dit verder te ontwikkelen en te versterken.

- **Mogelijkheden vanuit financiële sector/banken:** in dit rapport staat een actor-specifieke transitiebloem van Triodos Bank opgenomen, maar het is duidelijk dat deze "ideële bank" niet representatief is voor de gehele financiële sector en andere banken. De rol van de financiële sector is groot, met name wat betreft de financiële ondersteuning van boeren in transitie, want deze boeren willen financieel 'lucht' krijgen en niet in liquiditeitsproblemen komen tijdens de transitie. Zowel de Rabobank als Triodos Bank experimenteren reeds met nieuwe constructen als rentekorting voor boeren die verduurzamen, maar zoals de actor-specifieke transitiebloem van Triodos laat zien kunnen banken nog veel meer doen. Dit vergt bijvoorbeeld langere aflossingsperioden en/of aflossingspauze gedurende transitie en/of risicodragende investeringen. Voor financiële partijen vergt dit langere termijn voorspelbaarheid van biofysische en financiële uitkomsten en 'blended finance' instrumenten voor de transitie.

6.4 - Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract en instapcontract voor boeren

In Midden-Delfland, net zoals in andere gebieden, zal het gebiedsproces in het kader van het PPLG uiteindelijk moeten leiden tot collectieve, gedragen en uitvoerbare afspraken gericht op duurzaamheid en rechtvaardigheid voor alle betrokkenen. Dit wordt ook wel een Natuurlijk Sociaal Gebiedscontract genoemd, en is gebaseerd op een gedeelde visie, gemeenschappelijk waarden

en de collectieve kracht van betrokken partijen en bewoners in een specifiek gebied. Dit moet vorm krijgen in collectieve gebiedsafspraken waarin partijen samenwerken en afspreken zich te houden aan bepaalde regels en normen die gericht zijn op duurzaamheid en rechtvaardigheid, inclusief rechten en plichten, zoals het zorgdragen voor de sociale en natuurlijk leefomgeving, en het welzijn van mens, dier en planeet, inclusief toekomstige generaties. Het verbindende verhaal voor Midden-Delfland komt in deze studie reeds nadrukkelijk naar voren (zie hoofdstuk 3), waarbij actoren en verschillende deeltransities (w.o. landbouw, natuur, water, klimaat, energie, economie) elkaar kunnen versterken. Dit moet nog verder vorm krijgen in gebiedsafspraken voor de lange termijn. Zo vindt er momenteel onderzoek plaats vanuit de Provincie Zuid-Holland naar de mogelijkheden voor een zogenoemd 'instapcontract'. Het instapcontract is een poging om verschillende dynamieken te verenigen in één aanpak, en is gericht op afspraken die bindend zijn voor overheid, boer en eventueel andere partijen, maar tegelijkertijd ruimte biedt voor experimenteren, leren en bijsturen, maar niet vrijblijvend is. Dit vergt verder onderzoek naar de volgende vragen: 1) hoe omschrijf je een perspectief voor toekomstbestendige landbouw met voldoende houvast maar zonder het beeld helemaal dicht te timmeren? Welke principes liggen er onder toekomstbestendige landbouw? Hoofdstuk 2 in deze studie maakt deze principes reeds expliciet, maar deze kunnen eventueel verder geconcretiseerd worden. 2) Welke afspraken zijn er nu nodig om de onzekerheid van de lange termijn aan te gaan? Wat heeft de overheid nodig aan zekerheid en welke zekerheden hebben boeren nodig? Hoe creëer je voldoende ruimte om samen te ontwikkelen? Paragraaf 6.2 in deze studie biedt hiervoor reeds belangrijke bouwstenen.

Dialoog, onderhandeling, leren en bijsturen (TBA Fase 4)

De laatste fase van de Transitiebloem-aanpak (TBA Fase 4) richt zich op een cruciaal onderdeel dat onmisbaar is in elk transitieproces, namelijk dialoog, samenwerking, onderhandeling, monitoring en evaluatie (M&E), leren en bijsturen. Dat geldt uiteraard ook voor het pad naar landschap-inclusieve kringlooplandbouw in Midden-Delfland. Omdat zo'n transitieproces gekenmerkt wordt door belanghebbenden met verschillende achtergronden en belangen kan alleen vooruitgang worden geboekt door dialoog, samenwerking en onderhandeling op basis van meervoudige waardencreatie. Dat wil zeggen, een onderhandeling die gericht is op het creëren van waarde voor alle betrokken partijen in plaats van te streven naar een win-lose-situatie.

Bij een win-lose situatie is het uitgangspunt dat de taart verdeeld moet worden. Als de één meer krijgt, krijgt de ander minder. Zo'n onderhandeling wordt gekenmerkt door 1) meer eisen dan nodig is, in de hoop ergens in het midden te komen, 2) zwijgen over de eigen belangen, en 3) geen zorg voor de ander. Bij een onderhandeling die daarentegen gericht is op meervoudige waardencreatie zullen de onderhandelingen op een andere manier moet plaatsvinden: in plaats van de taart te verdelen wordt er een nieuwe taart gebakken, waarbij gezamenlijk wordt beslist over de ingrediënten, het bakproces en het beoogde resultaat. Oftewel, een integratieve onderhandeling.

Een mooi praktijkvoorbeeld van meervoudige waardencreatie is multi-functioneel ruimtegebruik, waarbij op hetzelfde stukje land met gecombineerde of gestapelde functies meerdere doelen kunnen worden behaald die belangrijk zijn voor meerdere partijen (Huntjens, 2017). Zo is duurzame voedselproductie goed te combineren met doelen gericht op zowel biodiversiteit en natuurherstel, landschap, water, klimaat, erfgoed en bodem, als sociale aspecten, zoals mentale en fysieke gezondheid door recreatie en beleving van het landschap, publieksparticipatie, onderwijs

en bewustwording (Huntjens, 2017). Deze vorm van meervoudige waardencreatie op basis van multifunctionele landbouw biedt veel mogelijkheden voor Midden-Delfland.

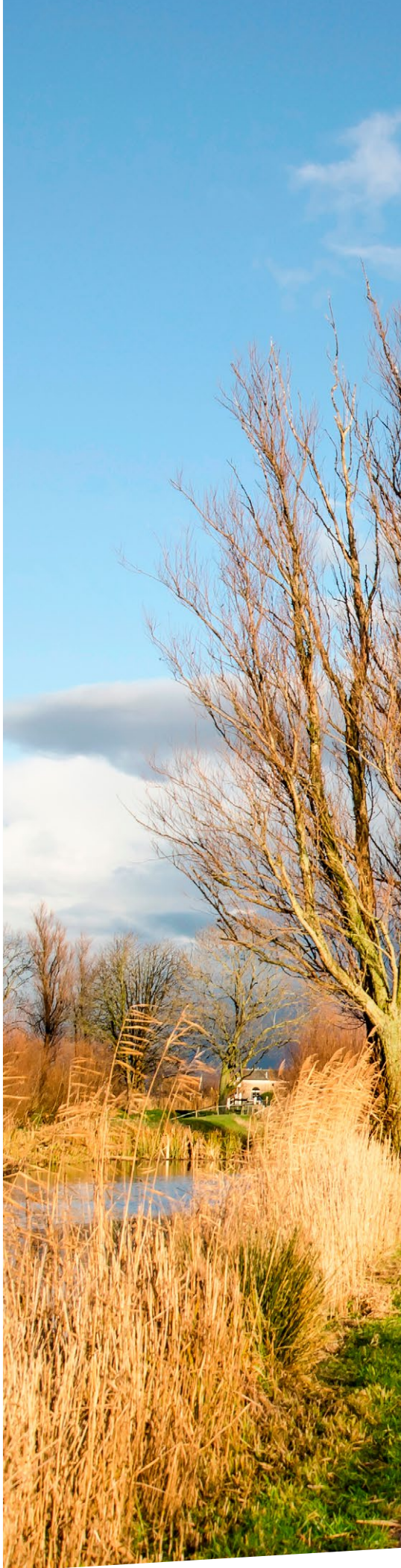
Maar integratief onderhandelen is meestal moeilijk, juist omdat het moet worden toegepast in complexe situaties waarin de belangen vaak en fundamenteel verschillend kunnen zijn. Uit onderzoek blijkt dat mensen zich snel ingraven vanuit hun eigen standpunten, om vervolgens de ander proberen te overtuigen (zie bijvoorbeeld Lems et al, 2013; Van Herzele en Aarts, 2013; Van Herzele et al, 2015; Bleijenbergh et al, 2018). Een integratieve onderhandelingsstijl stelt hoge eisen aan de kwaliteit van het gesprek, en vergt professionele bemiddelaars/facilitators om het gesprek in goede banen te leiden. Zo een gesprek moet de vorm aannemen van een dialoog. En anders dan in een debat of discussie zijn er in een dialoog geen verliezers of winnaars (Bohm, 1990). Alle deelnemers en hun inbreng worden gerespecteerd, ook als ze fundamenteel anders denken. Het doel van een dialoog is het ontdekken en begrijpen van de verschillen tussen andersdenkenden, om vervolgens tot een gemeenschappelijk idee, een gedeelde waarde, of een collectief te komen. Dialoog is een verbindend begrip: ondanks grote verschillen maakt een dialoog het mogelijk om effectief te blijven communiceren.

Dialoog kan leiden tot een verandering in oude manieren van denken en tot de opkomst van nieuwe, gedeelde perspectieven, maar dat hoeft niet altijd het geval te zijn. Dialoog gaat vooral over het creëren van voldoende gemeenschappelijkheid om perspectieven en activiteiten te ontwikkelen die door alle betrokken partijen worden gedeeld.

7.1 - Benadering van wederzijds voordeel¹⁰

De Mutual Gains Approach (MGA), ook wel de 'benadering van wederzijds voordeel' genoemd, is een procesmodel ten behoeve van onderhan-

10 Bron: <https://managementplatform.nl/mutual-gains-approach-mga/12/07/2023>

deling. Het is gericht op het creëren van waarde voor alle betrokken partijen, ofwel meervoudige waardencreatie, in plaats van te streven naar een win-lose-situatie.

De MGA gaat ervan uit dat wanneer partijen samenwerken en op zoek gaan naar gemeenschappelijke belangen, er mogelijkheden ontstaan voor wederzijdse voordelen en creatieve oplossingen. In plaats van de nadruk te leggen op het verdelen van schaarse middelen, richt de MGA zich op het vergroten van de totale waarde die kan worden gecreëerd. In dit model wordt er dan ook veel belang gehecht aan open communicatie, transparantie en het begrijpen van de belangen en zorgen van alle partijen. Het gaat erom een omgeving te creëren waarin samenwerking en het delen van informatie worden gestimuleerd. Door gezamenlijk te zoeken naar oplossingen die aan de behoeften van alle partijen voldoen, streven ze naar wederzijds voordeel en duurzame resultaten.

De Mutual Gains Approach (MGA) gaat uit van een aantal principes. Onderstaand de principes van de MGA:

- 1 **Gemeenschappelijke belangen:** Zoek naar gemeenschappelijke belangen tussen de betrokken partijen in plaats van alleen te focussen op tegenstellingen. Identificeer de gebieden waarin de belangen van alle partijen kunnen worden vervuld.
- 2 **Open communicatie:** Zorg voor een open en transparante uitwisseling van informatie tussen alle partijen. Moedig een omgeving aan waarin eerlijke communicatie, luisteren naar elkaars perspectieven en begrip centraal staan.
- 3 **Constructieve relaties:** Bouw aan constructieve en duurzame relaties tussen de partijen. Werk aan het opbouwen van vertrouwen, respect en begrip, wat de basis legt voor effectieve samenwerking.
- 4 **Creativiteit en flexibiliteit:** Stimuleer creativiteit en flexibiliteit bij het genereren van opties en het zoeken naar oplossingen. Sta open voor nieuwe ideeën en verschillende perspectieven om innovatieve oplossingen te vinden die aan de belangen van alle partijen voldoen.
- 5 **Gezamenlijke besluitvorming:** Streef naar gezamenlijke besluitvorming waarbij alle betrokken partijen een stem hebben. Betrek alle relevante belanghebbenden bij het besluitvormingsproces en zoek naar consensus of brede steun voor de genomen beslissingen.
- 6 **Duurzaamheid en voortgang:** Zorg voor duurzaamheid van de overeenkomst en de implementatie ervan. Monitor de voortgang, evalueer de resultaten en pas indien nodig aan om ervoor te zorgen dat de overeenkomst blijft voldoen aan de behoeften en belangen van alle partijen.

Conclusies

In het midden van de drukke en sterk verstedelijkte Randstad ligt Midden- Delfland. Het is aangewezen als landbouw-, natuur- en recreatiegebied. Het gebied heeft onder andere een bufferfunctie om te voorkomen dat de grote steden aan elkaar groeien. Op initiatief vanuit gemeente in samenwerking met LTO Delflands Groen en geholpen door Boerenverstand is het programma “Duurzaam Boer Blijven” opgezet, en naderhand zijn ook het Hoogheemraadschap en Natuurmonumenten aangesloten door middel van een financiële ondersteuning binnen het systeem voor gestapeld belonen, waarin kringlooplandbouw een centrale rol speelt. Er is een kringloopcertificatensysteem ingevoerd waarmee boeren beloningen kunnen krijgen als ze goed presteren op een aantal Kritische Prestatie-indicatoren (KPI's). Een aantal van deze KPI's zijn gerelateerd aan agrarisch natuurbeheer.

Op basis van een uitgebreide literatuurstudie, 25 interviews met gebiedspartijen in Midden-Delfland en een aantal multi-stakeholders workshops is in kaart gebracht hoe een gebiedsgerichte aanpak gericht op landschap-inclusieve landbouw in Midden-Delfland vorm krijgt dan wel versterkt kan worden. Hiervoor is de Transitiebloem-aanpak (TBA) gebruikt als holistische, transdisciplinaire en praktijkgerichte transitiebenadering (Huntjens & Kemp, 2022; Huntjens et al. 2023). Deze benadering kan gebiedspartijen ondersteunen bij het realiseren van een integrale

systeemaanpak gericht op de samenhang van verschillende gebiedsopgaven. Door middel van een multi-level en multi-dimensionele systemaanpak is in kaart gebracht welke draaiknoppen (cq. bestaande of potentiële interventies) elkaar kunnen versterken of belemmeren en waar koppelmogelijkheden zijn tussen verschillende draaiknoppen en actoren. De aanpak is erop gericht om handen en voeten te geven aan een collectief handelingsperspectief. Op basis van een toekomstvisie, gemeenschappelijke waardenbasis en een verbindend verhaal kan gewerkt worden aan meer eenvoudige waardencreatie, multifunctioneel ruimtegebruik en effectieve, inclusieve samenwerking in een gebied. Dit handelingsperspectief vergt maatwerk per gebied, en kan verschillen afhankelijk van het schaalniveau waarop geacteerd wordt, en is afhankelijk van de mate waarin sleutelfactoren en betrokken actoren elkaar versterken of beperken.

De Transitiebloem-aanpak laat zien dat de slagkracht van Delflandse boeren versterkt kan worden door effectieve samenwerking met overheden, bedrijven, NGO's en kennisinstellingen, en het versterken van stad-plattelandrelaties als onderdeel van de metropoolregion Rotterdam-Den Haag. Het gebied ligt tussen grote steden met een groot aantal potentiële consumenten. Er liggen vooral kansen voor de landbouw als de cultuurhistorische en recreatieve waarde van Midden-Delfland gebruikt wordt als onderdeel

van het natuur- en landschapsbeeld, dat gekenmerkt wordt door een mix van veenweidelandbouw en veenweidenatuur, en waar in de toekomst wellicht ook (op beperkte schaal) mogelijkheden zijn voor andere vormen van duurzame landbouw, zoals vormen van agro-forestry die geschikt zijn voor veenweidegebieden.

In Midden-Delfland is een grote groep inspirerende koploperboeren aanwezig, een goede samenwerking met gemeente, LTO Noord, afd. Delflands Groen en Natuurmonumenten, en tevens een actief jongeren netwerk met meer dan 30 leden tussen 16 en 30 jaar die iets met de landbouw hebben. Dit biedt een stevige basis om door te ontwikkelen. Maar zelfs de meest zelfstandige en meest gemotiveerde groep boeren heeft ondersteuning nodig vanuit de overheid (gemeente, provincie, waterschap, Rijk) en andere partijen zoals NGOs, ketenpartijen en kennisinstellingen om verder te kunnen ontwikkelen.

Op economisch gebied ligt er nog onbenut potentieel voor korte ketens, hoewel er reeds een aantal bedrijven en initiatieven zijn die laten zien wat mogelijk is. De locatie in de Randstad biedt veel mogelijkheden voor korte ketens, maar het blijft voor de agrarische bedrijven uitdagend om een stabiel verdienmodel te creëren op basis van lokale afzet tegen een eerlijke prijs.

De beleidskaders van de landelijke overheid (zoals het stikstofbeleid) veroorzaken veel onduidelijkheid en onzekerheid bij agrariërs. De aanwijzing tot 'Bijzonder Provinciaal Landschap' biedt aan de ene kant een duidelijk, beschermend kader, maar kan daarentegen ook een remmende werking hebben op innovaties in het gebied.

Wanneer we kijken naar aanpalende deeltransities, dan komen 1) korte ketens, 2) recreatie en beleving van het landschap, 3) peilbeheer en vernatting, 4) koolstofboeren, 5) biogas, 6) groene waterstof, en 7) hernieuwbare energie als concrete draaiknoppen naar voren wat betreft Midden-Delfland. Hierbij spelen een aantal cruciale vraagstukken, zoals bij welk waterpeil of bij welke mate van vernatting er nog steeds koeien in de wei kunnen lopen, op welke manier recreatie, korte keten, biodiversiteitsherstel, koolstofcertificaten, biogas, groene waterstof, en hernieuwbare energie onderdeel kunnen worden van het verdienmodel van boeren, bijvoorbeeld in de rol van landschapsbeheerder in aanvulling op de rol van voedselproducent, en op welke manier deze functies in de ruimtelijke ordening passen zodat deze functies elkaar kunnen versterken, en/of zonder dat andere functies en beleving van het landschap hieronder komen te lijden. Deze vraagstukken zijn gebaat bij een helder ruimtelijke orderingsbeleid dat ruimte biedt voor multi-functioneel ruimtegebruik, en meer in het bijzonder voor

multi-functionele landbouw, zodat (agrarische) ondernemers en andere gebiedspartijen kunnen toewerken naar een nieuw maatschappelijk verdienvermogen op basis van meervoudige waardencreatie, en gericht op brede welvaart.

De actor-specifieke transitiebloemen (negen in totaal) die in deze studie zijn ontwikkeld bieden een belangrijke aanvulling op een standaard stakeholderanalyse, met als doel om beleidsovereenstemming, handelswijze of effectieve samenwerking met andere actoren te ondersteunen of te versterken. Voor elke individuele organisatie (van boer tot ministerie) is het belangrijk om vanuit een systeembril te bepalen welke interventies of opties ze tot hun beschikking hebben, of waar ze invloed op kunnen uitoefenen door samenwerking of onderhandeling, als onderdeel van hun beïnvloedingsstrategie. Dit gaat dus een stuk verder dan een reguliere stakeholderanalyse, omdat in deze fase naar ook naar onderlinge verhoudingen en (machts-)posities in het krachtenveld gekeken wordt. Per interventie kunnen actoren bovendien verschillende rollen, ambities of beïnvloedingsmechanismen hebben.

De laatste fase van de Transitiebloem-aanpak (TBA Fase 4) richt zich op een cruciaal onderdeel dat onmisbaar is in elk transitieproces, namelijk dialoog, samenwerking, onderhandeling, monitoring en evaluatie (M&E), experimenteren, leren en bijsturen. Dat geldt uiteraard ook voor het pad naar landschap-inclusieve kringlooplandbouw in Midden-Delfland in samenhang met andere gebiedsopgaven.

Omdat zo'n transitieproces gekenmerkt wordt door belanghebbenden met verschillende achtergronden en belangen kan alleen vooruitgang worden geboekt door dialoog, samenwerking en onderhandeling op basis van meervoudige waardencreatie. Dat wil zeggen, een onderhandeling die gericht is op het creëren van waarde voor alle betrokken partijen in plaats van te streven naar een win-lose-situatie.

Een mooi praktijkvoorbeeld van meervoudige waardencreatie is multi-functioneel ruimtegebruik, waarbij op hetzelfde stukje land met gecombineerde of gestapelde functies meerdere doelen kunnen worden behaald die belangrijk zijn voor meerdere partijen. Zo is duurzame voedselproductie goed te combineren met doelen gericht op biodiversiteit en natuurherstel, landschap, water, klimaat, erfgoed en bodem, maar ook gericht op sociale aspecten, zoals mentale en fysieke gezondheid door recreatie en beleving van het landschap, publieksparticipatie, onderwijs en bewustwording (Huntjens, 2017). Deze vorm van meervoudige waardencreatie op basis van multi-functionele landbouw biedt veel mogelijkheden voor Midden-Delfland.

- Baayen, R. P., van Doorn, A. M., Reijs, J., Kisters, T., & van Hal, O. (2022).** Sturing, waardering en beloning van duurzaamheid in de landbouw met kritische prestatie-indicatoren. (Rapport / Wageningen Environmental Research; No. 3179). Wageningen Environmental Research.
<https://doi.org/10.18174/572175>
- Bouma, J., M. Koetse, J. Brandsma (2019).** Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt boeren? Planbureau voor de Leefomgeving. Natuur-inclusieve landbouw: wat beweegt boeren (pbl.nl)
- Erisman, J.W. en K. Poppe (2020).** De economie van de landbouw, S & D Jaargang 77 Nummer 6 December 2020 S&D2020_6-v2.indd (wbs.nl)
- Erisman, J. W., N. van Eekeren, A. van Doorn, W. Geertsema en N. Polman (2017).** Maatregelen natuurinclusieve landbouw. Louis Bolk Instituut Driebergen. 3260.pdf (louisbolk.org)
- Erisman, J. W., & Verhoeven, F. (2020).** Integraal op weg naar kringlooplandbouw 2030. Louis Bolk Instituut, 2020
- Grin, J., Polman, N. B. P., Dijkshoorn-Dekker, M. W. C., & Vogelzang, T. A. (2015).** Verdienmodellen voor Natuurinclusieve landbouw. Wat ondernemers al doen, en wat de overheid kan doen om opschaling te bevorderen (No. 2015-044). LEI Wageningen UR.
- Huntjens, P. (2017).** Mediation in the Israeli-Palestinian water conflict: A practitioner's view. Water diplomacy in action: Contingent approaches to managing complex water problems, 1, 203.
- Huntjens, P. (2019).** Sociale innovatie voor een duurzame samenleving: Op weg naar een natuurlijk sociaal contract. Lectorale boek, IMPACT Lectoraat Sociale Innovatie in het Groene Domein. Hogeschool Inholland, 2019
- Huntjens, P. (2021).** Towards a Natural Social Contract: Transformative Social-Ecological Innovation for a Sustainable, Healthy and Just Society. ISBN: 978-3-030-67129-7. Springer International Publishing, First Edition, 31 March 2021.
- Huntjens, P.; Kemp, R. (2022).** The Importance of a Natural Social Contract and Co-Evolutionary Governance for Sustainability Transitions. Sustainability 2022, 14, 2976.
<https://doi.org/10.3390/su14052976>
- Huntjens, P., Akker, J. van den (2022).** Sleutelvariabelen voor Gebiedsgerichte aanpak Natuurinclusieve Landbouw: een multi-level en multi-dimensionaal systeemperspectief. Projectdeliverable WP1a van het SIA-project Gebiedsgerichte kansen voor Natuurinclusieve Landbouw. Hogeschool Inholland, Delft, 15 november 2022.
- Huntjens, P.; Rinscheid, A.; Kemp, R.; Van Helvoirt, B.; Aarts, N.; Visseren-Hamakers, I.; van Veen, A.; Hassink, J. (2023).** The Transformation Flower Approach for Leveraging Change Towards Multiple Value Creation and Institutional Change. Preprints 2023, and in press with PNAS.
<https://www.preprints.org/manuscript/202307.1539/v2>
- Jongeneel, R. A. (2020).** Verdienmodellen: actualiteit, theorie, praktijken en beleid. Wageningen Economic Research.
<https://edepot.wur.nl/530231>
- Kemp, R., Huntjens, P., Jonkergouw, G. (2021).** Transitiebeleid na corona: het belang van een Natuurlijk Sociaal Contract', in: Platform31, Coronapapers, 2 July 2021, available at: <https://coronapapers.nl/nieuws-1/nieuws/transitiebeleid-na-corona-het-belang-van-een-natuurlijk-sociaal-contract>
- LNV. (2018, September 8).** Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden. Beleidsnota Ministerie Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Rinscheid, A., Huntjens, P., Aarts, N. (2024)** VALUES & FOOD - Findings from a Value Assessment among Stakeholders of the Dutch Food System. A research project commissioned by Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, January 2024

Runhaar, H. et al. (2020). Endogenous regime change: Lessons from transition pathways in Dutch dairy farming. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 36, 137-150. Endogenous regime change: Lessons from transition pathways in Dutch dairy farming – Research@WUR

Silvis, H.J., R.A.M. Schrijver en A. Jellema, (2022). Stapelen van beloningen voor natuurinclusieve landbouw; Een lonkend perspectief?. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2022-059.

Smits MJ, Dawson A, Dijkshoorn-Dekker M, Ferwerda-van Zonneveld R, Michels R, Migchels G, Polman N, Schrijver R, Sukkel W, Vogelzang T, Kistenkas F. (2020). Van A naar Biodiversiteit: Op weg naar een natuurinclusieve landbouw. Wageningen Economic Research; 2020.

Venema, G., Benus, M., van Everdingen, W., Puister-Jansen, L., Splinter, G., Vijn, M. and van Wonderen, D., (2021). Agrarische productie ten behoeve van de korte keten: een landelijke meting (No. 2021-067). Wageningen Economic Research.

Vermunt, D.A., Wojtynia, N., Hekkert, M.P., Van Dijk, J., Verburg, R., Verweij, P.A., Wassen, M. and Runhaar, H., (2022). Five mechanisms blocking the transition towards 'nature-inclusive' agriculture: A systemic analysis of Dutch dairy farming. *Agricultural Systems*, 195, p.103280.

Vink, M. en D. Boezeman (2018). Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving

Westerink, J., de Boer, T. A., Pleijte, M., & Schrijver, R. A. M. (2019). Kan een goede boer natuurinclusief zijn? De rol van culturele normen in een beweging richting natuurinclusieve landbouw. (WOT-technical report; No. 161). Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
<https://doi.org/10.18174/508108>

Interview protocol

Transitiebloem-aanpak

Semi-gestructureerd interviewprotocol. De dikgedrukte onderdelen moeten in ieder geval besproken worden. De interview guide geeft richting aan de introductie zodat iedereen met gelijke voorkennis aan het onderzoek deelneemt. Specifieke vragen kunnen verschillen per gesprek. Evenals de volgorde van onderwerpen, met name onderwerp 4 t/m 7 kan in afwijkende volgorde worden besproken.

Interviewguide

1 Introductie (max 10 minuten)

Maak kennis met elkaar en bespreek het hoe en waarom van dit onderzoek. Wat hopen we te bereiken en hoe gaat dit interview daaraan bijdragen? Geef tijdsindicatie (max 60 minuten) en op welke wijze de resultaten verwerkt zullen worden.

Voorstellen: wie ben je?

Waarvan uit is dit onderzoek?

- Onderzoek vanuit Aeres Hogeschool, HVHL, HAS Hogeschool Den Bosch en InHolland (Green Deal NIL voor het onderwijs), Boeren-Natuur, MBO-instellingen, WUR, praktijkorganisaties en provincies en gemeenten.
- Wie bent u?
- Wat voor onderzoek is dit?
- Het gaat om het verzamelen van ervaringen van betrokkenen bij een 10-tal natuurinclusieve landbouw initiatieven.
- Deze interviews richten zich specifiek op de kansen en knelpunten die er al bekend zijn in het werkveld

Wat is het doel van dit onderzoek?

- Doel is om bij te dragen aan het versnellen van de realisatie van natuurinclusieve landbouw in Nederland door inzicht krijgen in de concrete kansen en knelpunten voor het versterken natuurinclusieve landbouw in de ecologische, economische, sociale en institutionele context van het gebied.
- Waarom is deze persoon uitgenodigd?
- De geselecteerde casus geeft mogelijk inzicht in de succes en faalfactoren, deze zullen bevestigd worden in dit onderzoek

Wat is informatie die vooraf vertelt moet worden?

- Wat wordt er bedoeld met de succes en faalfactoren: dit zijn variabelen (dus elementen) die van invloed zijn geweest op het succes of het falen van een casus
- Context: de omstandigheden van de variabelen (ook over de tijd) die van belang zijn voor het succes of het falen van de casus.

Praktische zaken die voorafgaand aan de dataverzameling besproken moeten worden;

- Bent u akkoord met de opname van het interview?
- De data zal anoniem verwerkt worden, de namen zullen niet genoemd worden. Echter kan door de context of door bepaalde antwoorden het niet voorkomen worden dat de casus herleidbaar is.

Dan zullen we nu beginnen met het afnemen van het interview en **zullen we de opname starten.**

Topic list (45 minuten)

2 Achtergronden en context casus

Laat de geïnterviewde vertellen over de casus en vraag daar een aantal keer op door. Op die manier is er ruimte om te wennen aan elkaar en de interview situatie. Probeer ook inzicht te krijgen in de context van de casus. Mogelijke vragen:

- 1 Kunt u iets meer vertellen over het ontstaan van (noem de casus)?
- 2 Wat is uw betrokkenheid of rol bij (noem de casus)?
- 3 Op welke manier bent u hierbij betrokken geraakt?
- 4 Wat is de huidige status van (noem de casus)? In welke fase van ontwikkeling bevindt (noem de casus) zich?
- 5 In welke context begeeft deze casus zich?

3 Succes en faalfactoren ofwel variabelen

Vraag de geïnterviewde naar de belangrijkste (drie?) succes en faalfactoren. Afhankelijk van besprokene bij onderdeel twee, beginnen met succes of faalfactoren. Als de geïnterviewde

positief/negatief is over de huidige status, dan hier doorvragen naar de belangrijkste redenen/oorzaken van het wel/niet slagen van de casus.

Mogelijke vragen:

- 6 Welke factoren zijn van invloed zijn geweest tijdens het ontstaan van (noem de casus)?
- 7 Welke factoren hebben bijgedragen aan het succes van (noem de casus)?
- 8 Welke factoren vormden een risico?
- 9 Welke factoren stonden (of staan) het succes in de weg?
- 10 Wat was ervoor nodig om deze risico's te overbruggen?

4 Ecologische dimensie

- 11 Hoe gaat het met het gebied ecologisch?
- 12 Welke successen zijn er de afgelopen jaren behaald?
- 13 Wat zijn de grootste ecologische uitdagingen?

5 Economische dimensie

Mogelijke vragen:

- 14 Wat is het verdienmodel voor de deelnemende boeren? Hoe zou je het verdienmodel omschrijven?
- 15 Levert dit al voldoende verdienvermogen op? Wat is er nog nodig om voldoende vermogen te bereiken?
- 16 Hoe is dit verdienmodel tot stand gekomen? Wat zijn de belangrijkste variabelen die van invloed waren op het tot stand komen hiervan? En op welk moment?
- 17 In hoeverre was het verdienmodel doorslaggevend voor de boeren om te participeren? Waarvan was dit verder afhankelijk?

6 Sociale dimensie

- 18 Hoe goed kennen jullie elkaar (inmiddels) binnen en buiten het initiatief? Kennen jullie elkaar voldoende?
- 19 Is er goed zicht op relevante betrokken partijen en op de doelen die deze partijen hebben m.b.t. het gebied? Zijn er voldoende gemeenschappelijke belangen?
- 20 Is samenwerking met anderen een doel van het initiatief? Hoe belangrijk is voor het slagen van het initiatief?
- 21 Hoe wordt vormgegeven aan de samenwerking intern en naar buiten toe? Zijn jullie daar tevreden over?
- 22 Hoe verloopt de samenwerking tussen de verschillende partijen binnen het gebied? Kan je daar een voorbeeld van geven? Wat maakt dat het goed/niet goed gaat?

7 Institutionele dimensie

- 23 Wat zijn gedeelde waarden en normen in het gebied mbt NIL
- 24 Is er sprake van een regionale of gebiedsgerichte governance-structuur gericht op NIL, bijv. in de vorm coöperaties, samenwerkingsverbanden of platforms? Zo ja, hoe functioneert dit?

- 25 In hoeverre leggen grotere bedrijven duurzaamheidseisen op aan hun leveranciers? Bijv. Planet Proof-eisen door Friesland Campina
- 26 Welk beleid of welke regelgeving belemmeren of ondersteunen de transitie naar NIL in het gebied?
- 27 Zijn er mogelijkheden tot herbestemming of herwaardering van grond?
- 28 Aanwezigheid van integrale ruimtelijke ordening en landschapsinrichting gericht op NIL?
29. Beschikbaarheid van betrouwbare en bruikbare kennis?
- 30 Vertrouwen van boeren in overheid, politiek, wetenschap, adviseurs?
- 31 Aanwezigheid van koplopers en uitwisseling van best practices?
- 32 Welke mechanismen of beïnvloedingskracht zet de actor in om de transitie naar NIL te beïnvloeden of in de gewenste richting te sturen?
- 33 In welke coalitie(s) of beslisarena's participeert de actor, en waarom (doel specificeren) en hoe?

8 Tijdslijn en beslismomenten

Mogelijke vragen:

- 34 Kunt u de tijdslijn schetsen van de ontwikkelingen binnen (noem de casus)?
- 35 Wat waren daarin belangrijke momenten (zoals beslismomenten, kantelpunten, eureka-moment, doorbraken)?
- 36 Zijn er belangrijke voorwaarden die u op deze momenten heeft afgewogen? Wat waren voor deze casus de voorwaarden?

9 Tools

Mogelijke vragen:

- 37 Hebben jullie gebruik gemaakt van tools (tools in breedste zin van het woord)? Hoe beviel dit? Wanneer in het proces?
- 38 Hadden jullie behoefte aan bepaalde tools? Wanneer in het proces?
39. Wat zou een dergelijke tool moeten omvatten?

10. Afronding (max. 5 minuten)

Geef ruimte voor laatste opmerking/toevoeging aan gesprek. Maak afspraken over eventueel vervolg en opvolging van gesprek. Hoe en wanneer gespreksverslag gedeeld wordt en over accordering.

- Wilt u het rapport ontvangen?
- Zijn er casussen die u ons aanraadt ook te bevragen over hun ervaringen?
- Zijn er thema's niet besproken die in uw ogen wel besproken zouden moeten worden?
- Staat u open om, indien nodig, verdere verdieping te geven in een vervolgesprek?

Stop de opname.

Korte samenvatting:

Op basis van een uitgebreide literatuurstudie, 25 interviews met gebiedspartijen in Midden-Delfland en een aantal multi-stakeholders workshops is in kaart gebracht hoe een gebiedsgerichte aanpak gericht op landschap-inclusieve landbouw in Midden-Delfland vorm krijgt dan wel versterkt kan worden. Hiervoor is de Transitiebloem-aanpak (TBA) gebruikt als holistische, transdisciplinaire en praktijkgerichte transitiebenadering. Deze benadering helpt gebiedspartijen bij het realiseren van een integrale systeemaanpak en collectief handelingsperspectief gericht op de samenhang van verschillende gebiedsopgaven met betrekking tot landbouw, water, voedsel, bodem, biodiversiteit, energie, klimaat, erfgoed, stad-plattelandrelaties en economie.

